

Sociaal en Cultureel Planbureau

De sociale staat van Nederland 2020 | *op hoofdlijnen*

Kwaliteit van leven in onzekere tijden

De sociale staat van Nederland 2020 op hoofdlijnen

Kwaliteit van leven in onzekere tijden

Auteurs:

Josje den Ridder

Crétien van Campen

Edith Josten

Jeroen Boelhouwer

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

Deze publicatie verschijnt samen met de digitale publicatie *De sociale staat van Nederland 2020* (cardstack). Josje den Ridder, Edith Josten, Jeroen Boelhouwer, Crétien van Campen (red.), ISBN 978 90 377 0953 7, publicatiedatum 10 september 2020. Deze publicatie is beschikbaar via <https://digitaal.scp.nl/ssn2020>.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2020

SCP-publicatie 2020-11

Opmaak: Ontwerpwerk, Den Haag

Omslagillustratie: Aleid Landeweerd

ISBN 9978 90 377 0954 4

NUR 740

Copyright

U mag citeren uit scp-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag scp-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum

Data

scp-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via dans www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

Inhoud

1	Ontwikkelingen in de kwaliteit van leven in Nederland	4
	SSN 2020: de stand van het land voor en tijdens de coronacrisis	6
2	Hoe gaat het met Nederlanders en hoe waarderen ze het (samen)leven?	8
	2019: economisch ging het beter, maar de kwaliteit van leven steeg niet mee	8
	De coronacrisis: economische recessie en geen verbetering in de leefsituatie	12
	Knelpunten van 2019 blijven en door de coronacrisis komen er nieuwe bij	13
	De tevredenheid met het eigen leven was en blijft hoog – ook in 2020	14
	(Tijdelijk?) grote veranderingen in oordelen over samenleving en politiek	17
	Hardnekkige verschillen tussen groepen	20
3	Tot slot: kwaliteit van leven in onzekere tijden	28
	De coronacrisis vraagt om een brede aanpak	28
1	Bied ruimte aan betekenisvolle sociale contacten als buffer voor welbevinden	30
2	Koester en versterk de maatschappelijke samenhang	33
3	Corona zorgt voor verandering, maar Nederland is niet wezenlijk anders dan voor de crisis	34
	Literatuur	37

1 Ontwikkelingen in de kwaliteit van leven in Nederland

In *De sociale staat van Nederland (SSN)* maakt het Sociaal en Cultureel Planbureau jaarlijks in september de stand van het land op. Dat gebeurt dit jaar in andere omstandigheden dan normaal. Sinds de eerste patiënt met coronaverschijnselen op 27 februari 2020 werd opgenomen in een Tilburgs ziekenhuis, is de samenleving in rap tempo veranderd. Het is de verwachting dat deze veranderingen nog lange tijd voor een ander straatbeeld zorgen (zie kader 1). We weten niet hoe lang deze pandemie precies zal duren en dus is nog onduidelijk wat de gevolgen van het virus op de langere termijn zijn voor de volksgezondheid, de economie en de manier waarop onze samenleving is ingericht. Het zijn daarom onzekere tijden. De SSN beschrijft traditiegetrouw ontwikkelingen in de kwaliteit van leven van Nederlanders over een periode van grofweg de laatste tien jaar, eindigend in het kalenderjaar voor publicatie. Daarmee krijgen we over het algemeen een goed beeld van de stand van het land. Dat is dit jaar anders. De ontwikkelingen tot en met 2019 zeggen dit jaar veel minder over de staat van Nederland medio 2020 en in de nabije toekomst. Nog steeds hebben de ontwikkelingen uit het verleden veel invloed op de richting die Nederland opgaat, maar ook huidige ontwikkelingen van de coronapandemie, de bijbehorende gedragsmaatregelen en de economische neergang die hier het gevolg van zijn, hebben grote invloed. Daarom brengen we in deze editie niet alleen de ontwikkelingen tussen 2008 en 2019 in kaart (zoals we bij een normale editie van de SSN zouden doen), maar proberen we, waar mogelijk, met actuele gegevens uit 2020 of prognoses ook de recente ontwikkelingen en die in de nabije toekomst in beeld te brengen.

Tot en met begin 2020 ging het in veel opzichten goed met Nederland. De economie stond er goed voor: de welvaart en koopkracht waren hoger dan in voorgaande jaren; de armoede en werkloosheid lager. Ook op een aantal andere gebieden ging het goed. Denk bijvoorbeeld aan de stijgende levensverwachting en de grote tevredenheid met diverse aspecten van het eigen leven. Maar er waren ook aandachtspunten. Zo bleef de objectieve leefsituatie van burgers (een combinatie van welvaart en welbevinden) achter bij de economische groei, waren er problemen op de huizenmarkt en in het onderwijs, en maakten veel mensen zich zorgen over de politiek en de kant die het land opging. Bovendien waren er groepen waarbij die problemen zich opstapelden. Medio 2020 zag Nederland er door de coronacrisis in veel opzichten anders uit dan begin 2020. Economische groei sloeg om in aanzienlijke krimp en de werkloosheid steeg. Het sociale leven veranderde ingrijpend door de intelligente lockdown. Deze economische en sociale ontwikkelingen zullen op termijn invloed hebben op de kwaliteit van leven, net als het coronavirus zelf en de gedragsmaatregelen die worden genomen om de pandemie te bezweren. Op de korte termijn (tot en met juli 2020) had de coronacrisis grote gevolgen voor de stemming in het land: de somberheid over de economie nam toe, terwijl het vertrouwen in de politiek steeg. De negatieve gevolgen van de coronacrisis voor de levenstevredenheid en tevredenheid met de gezondheid waren op de korte termijn beperkt. De eenzaamheid nam wel toe, een ontwikkeling die zich extra sterk voordeed bij 75-plussers. In vergelijking met de periode voor de crisis ervoeren zij vaker een gemis van betekenisvolle verbondenheid met anderen. Ook andere groepen werden zwaarder getroffen, zoals flexwerkers en zelfstandigen die vanwege de coronacrisis onzeker zijn over hun werk en inkomen.

Het is dan ook waarschijnlijk dat de objectieve leefsituatie, waarvan we eind 2019 nog mochten hopen dat ze na een lange periode van economisch herstel eindelijk zou gaan stijgen, in 2020 en 2021 eerder zal dalen dan stijgen. Hoe het op de langere termijn verder gaat, hangt af van verschillende factoren. De economische ontwikkelingen (zoals de ontwikkeling van de koopkracht en werkloosheid) zijn hiervoor van belang, net als de mogelijkheden voor participatie en betekenisvolle sociale contacten in een samenleving waarin mensen worden opgeroepen fysieke afstand tot elkaar te houden. Ook mogelijke nieuwe periodes van (lokale) lockdowns hebben hier invloed op.

Ook al is het welbevinden van Nederlanders in juli 2020 niet substantieel lager dan voor de coronacrisis, toch maakt bijna iedereen zich zorgen over hoe het verder zal gaan. Het is duidelijk dat ons grote uitdagingen te wachten staan in de komende maanden en daarna. Deze onzekere tijden vragen om een brede aanpak, die zowel gericht is op welvaart als op welbevinden. Die brede aanpak zou zich onder andere kunnen richten op het behouden en stimuleren van betekenisvolle sociale contacten en het koesteren en versterken van de maatschappelijke samenhang. Hierbij moet er oog zijn voor kwetsbare groepen, maar de aanpak moet breed genoeg zijn om iedereen perspectief te bieden. Daarnaast moet er oog zijn voor de problemen en zorgen die er al voor de coronacrisis waren. De omstandigheden en het dagelijks leven in Nederland zijn veranderd door de coronacrisis, maar Nederland is óók nog steeds het land dat het was. Met dezelfde overlegstructuren, gewoonten en met dezelfde uitdagingen. Die problemen moeten we oplossen, maar dan wel in een situatie waarbij de uitgangspositie vanwege de coronacrisis een stuk minder goed is dan hij in januari 2020 was.

Kader 1

Coronamaatregelen van maart tot en met augustus 2020

Het aantal vastgestelde coronabesmettingen groeide na de eerste melding in Nederland op 27 februari 2020 snel tot meer dan 500 op 12 maart. In reactie op dit oplopende aantal besmettingen kwam de regering op 9 maart met hygiënemaatregelen, zoals het regelmatig wassen van handen en het advies geen handen meer te schudden. Enkele dagen later riep de regering iedereen in Nederland op om thuis te blijven bij klachten als neusverkoudheid, hoesten, keelpijn of koorts.¹ Ook werd gevraagd om sociaal contact te mijden. Bijeenkomsten met meer dan honderd personen werden afgelast. Publieke locaties zoals musea, concertzalen, theaters, sportclubs moesten sluiten, wedstrijden werden afgelast. Werkenden werden opgeroepen zoveel mogelijk thuis te werken of de werktijden te spreiden. Op 15 maart maakte de regering bekend dat alle eet- en drinkgelegenheden (behalve die in hotels), sauna's, seksclubs en coffeeshops onmiddellijk dienden te sluiten.² Iedereen werd opgeroepen om anderhalve meter afstand te houden. De volgende dag werden ook alle scholen en kinderdagverblijven gesloten. Om tegemoet te komen aan werkgevers die in betalingsmoeilijkheden kwamen door de coronacrisis, werd op 17 maart de Tijdelijke Noodmaatregel Overbrugging voor behoud van Werkgelegenheid (NOW) van kracht.

1 Inwoners van de provincie Noord-Brabant hadden die oproep al eerder gekregen, op 6 maart 2020.

2 Het afhalen van bestellingen bleef wel toegestaan in eet- en drinkgelegenheden.

Op 23 maart legde de regering strengere maatregelen op door middel van een zogeheten intelligente lockdown. Groepsvorming van meer dan twee personen in de publieke ruimte werd verboden, met uitzondering van personen uit hetzelfde huishouden.

Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) gaf op 8 april aan dat het coronavirus sinds begin maart in 900 van de 2.500 verpleeghuizen was uitgebroken. Bezoek aan verpleeghuisbewoners werd daarop sterk gelimiteerd.

Vanaf half mei trad vervolgens een periode van geleidelijke versoepeling in. Het kabinet besloot op 21 april om de basisscholen vanaf 11 mei weer te openen. Vanaf 11 mei mochten ook kappers, schoonheidsspecialisten en pedicures weer aan het werk. Buitensporten werden ook weer toegestaan, als er anderhalve meter afstand werd gehouden. Ook bibliotheken gingen weer open.

Vanaf 1 juni mochten niet-noodzakelijke reizen weer met het openbaar vervoer afgelegd worden. Omdat de anderhalve meter afstand hier niet altijd aangehouden kan worden, werd het dragen van een mondkapje in treinen, bussen en ander openbaar vervoer verplicht. Ook de horeca mocht vanaf 1 juni weer de deuren openen. Vanaf 1 juli gingen campings weer open. Bioscopen, restaurants, cafés, theaters en concertzalen gingen vanaf 1 juli open voor maximaal honderd personen, net als sportscholen. Op 21 juni vond de eerste grote demonstratie tegen de coronamaatregelen van de overheid plaats op het Malieveld in Den Haag.

Vanaf eind juli liep het aantal besmettingen in Nederland weer op, tot dit eind augustus weer stabiliseerde. Het aantal ziekenhuisopnames en doden bleef relatief laag (tot eind augustus). Lokaal (met name in Rotterdam en Amsterdam) werd er tijdelijk in winkelgebieden een mondkapjesplicht ingevoerd. Om een nieuwe lockdown te voorkomen, adviseerde de regering mensen vanaf 18 augustus heel dringend om thuis maximaal zes gasten te ontvangen. De quarantaineplicht voor mensen die in contact zijn geweest met een besmet persoon, die al sinds januari van kracht was, werd op dat moment teruggebracht van veertien naar tien dagen.

SSN 2020: de stand van het land voor en tijdens de coronacrisis

Sinds 2001 beschrijft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) elke twee jaar de ontwikkelingen in de kwaliteit van leven van de Nederlandse bevolking in *De sociale staat van Nederland*.³ Daarbij brengen we in kaart hoe het gaat in Nederland op uiteenlopende gebieden, zoals onderwijs, arbeid, inkomen, werk, gezondheid, vrijetijdsbesteding, sociale veiligheid en wonen. Met behulp van kerncijfers beschrijft de SSN niet alleen de objectieve of feitelijke leefsituatie, maar ook de ervaringen en oordelen van Nederlanders over hoe het met henzelf gaat en met de maatschappij als geheel. Hoe tevreden zijn zij over verschillende aspecten van hun leven en hoe kijken ze naar maatschappij en politiek?⁴ Vorig jaar verscheen een uitgebreide rapportage van *De sociale staat van Nederland* (Wennekers et al. 2019). Dit jaar verschijnt, net als in 2018, een beknopte digitale publicatie waarin we per domein een aantal kernindicatoren in kaart brengen.

3 Op verzoek van de Eerste Kamer brengt het SCP deze rapportage sinds 2018 jaarlijks in september uit, voorafgaand aan de begrotingsbesprekingen in het parlement.

4 Voor een uitgebreide toelichting op en verantwoording van de inhoud van SSN, zie Wennekers et al. 2019: 11-13.

De nadruk ligt hierin op de periode 2008-2019, maar voor elk domein of leefgebied wordt ook gekeken naar de (verwachte) ontwikkelingen sinds het begin van de coronacrisis. In kader 2 staat op basis van welke bronnen we dit doen.

Tegelijkertijd met deze digitale publicatie verschijnt de SCP-studie *Welbevinden ten tijde van corona* (De Klerk et al. 2020). Hierin bekijken we of, en zo ja in hoeverre, de coronacrisis op de korte termijn (in juli 2020, op basis van nieuw verzamelde data) gevolgen heeft voor enkele aspecten van het persoonlijke welbevinden, zoals de levenstevredenheid, ervaren gezondheid en eenzaamheid.

De beknopte digitale SSN en de coronanotitie gaan vergezeld van deze beschouwing op hoofdlijnen, waarin we de belangrijkste uitkomsten uit deze twee publicaties beschrijven in een breder perspectief van SCP-onderzoek over de kwaliteit van leven en samenleven in Nederland. We kijken hoe de objectieve en subjectieve kwaliteit van (samen)leven van Nederlanders zich ontwikkelden in de periode 2008-2019 en welke veranderingen we hierin sinds de coronacrisis zien of nog kunnen verwachten. Ook gaan we na in hoeverre er verschillen zijn tussen groepen burgers. In het slot van deze notitie formuleren we enkele aandachtspunten voor de nabije toekomst.

Kader 2

Gebruikte bronnen in SSN

We bekijken de ontwikkelingen in de kwaliteit van leven en samenleven in de periode 2009-2019 met behulp van diverse databronnen. We maken hierbij onder andere gebruik van opinie- en leefsituatieonderzoek, zoals het langlopende onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland en register- en vragenlijstgegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS).

Bij het schrijven van deze publicatie (in de zomer van 2020) zijn voor de meeste van deze databronnen geen gegevens over 2020 beschikbaar. Voor ontwikkelingen in 2020 maken we gebruik van empirische gegevens die wel voorhanden zijn, zoals opinieonderzoek verzameld in het kader van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB), een onderzoek naar de maatschappelijke effecten van corona (zie ook De Klerk et al. 2020) dat mede voor deze publicatie werd uitgevoerd, actuele statistieken van het CBS en prognoses van andere onderzoeksinstellingen zoals het Centraal Planbureau (CPB) en het RIVM. We maken ook gebruik van recente, door het SCP uitgebrachte notities over de maatschappelijke gevolgen van de coronacrisis.

Dit betekent dat we de situatie voor en sinds de coronacrisis soms beschrijven op basis van verschillende databronnen. Als we een vergelijking maken van een situatie voor en sinds de coronacrisis, doen we dat altijd op basis van databronnen die dit soort vergelijkingen door de tijd toelaten.

2 Hoe gaat het met Nederlanders en hoe waarderen ze het (samen)leven?

In deze paragraaf kijken we hoe het gaat met de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven en samenleven in Nederland in de periode 2008-2019 en sinds het begin van de coronacrisis. Zoals gezegd baseren we ons hierbij op de digitale publicatie van *De sociale staat van Nederland* (Den Ridder et al. 2020, zie tabel 1 voor de belangrijkste bevindingen per thema) en de notitie over de gevolgen van corona voor het welbevinden (De Klerk et al. 2020).

2019: economisch ging het beter, maar de kwaliteit van leven steeg niet mee

Het ging tot en met begin 2020 in economisch opzicht goed met Nederland. De economie groeide sinds 2014 (waardoor vanaf 2016 het verlies uit de jaren ervoor helemaal was goedgemaakt), de koopkracht van burgers steeg, de armoede daalde en de werkloosheid lag begin 2020 op het laagste niveau sinds 2008. Nederlanders waren tevreden met de economie en hun eigen financiële situatie en waren positief over de economische toekomst. Als we alleen kijken naar de economische groei en evaluaties van de economie, dan zou de conclusie dus zijn dat het met Nederland in 2019 en begin 2020 steeds beter ging.

Maar de economie is niet het enige dat invloed heeft op de toestand van een land en de bevolking. Al enige jaren is er daarom aandacht voor een bredere blik op ontwikkelingen in het debat over de leefsituatie van mensen en landen. Dit wordt soms aangeduid met de term ‘duurzame ontwikkeling’ en in Nederland meer recent met de term ‘brede welvaart’ (vgl. Stiglitz et al. 2009; TCBRW 2016).⁵ Dat ontwikkelingen in de economie en kwaliteit van leven niet gelijk op hoeven te gaan, blijkt als we cijfers over economische groei of krimp per hoofd van de bevolking naast cijfers leggen over de kwaliteit van leven van burgers. Ondanks de economische opleving tot en met 2019, nam de feitelijke kwaliteit van leven volgens de leefsituatie-index⁶ niet toe (zie figuur 1).⁷

Hoewel het al sinds 2014 elk jaar beter ging met de Nederlandse economie, vertaalde dat zich dus niet in een stijging van de kwaliteit van leven van Nederlanders (zie Van Campen et al. 2019).

5 Brede welvaart omvat alles wat mensen van waarde vinden. Het gaat dan niet alleen om materiële welvaart, maar ook om zaken zoals gezondheid, onderwijs, leefomgeving en veiligheid (CBS 2020d; PBL, CPB en SCP 2018).

6 Deze index geeft een samenvatting van hoe het staat met Nederlanders op het gebied van hun gezondheid, vrijwilligerswerk, sport, eenzaamheid, woonsituatie, levensstandaard, mobiliteit, cultuurparticipatie en vakantie (zie verder Boelhouwer 2010).

7 Figuur 1 geeft een sprekend beeld van het niet gelijk opgaan van economische groei en kwaliteit van leven. Het is een veelgebruikte figuur (ook om in landenvergelijkingen de ‘afnemende meeropbrengst’ van bbp voor kwaliteit van leven te laten zien, vgl. OECD 2012). Desalniettemin is er ook wel wat te nuanceren aan het beeld: het bbp kan immers (in principe) oneindig groeien, terwijl de metingen van kwaliteit van leven bovengrenzen kennen en er dus plafondeffecten optreden.

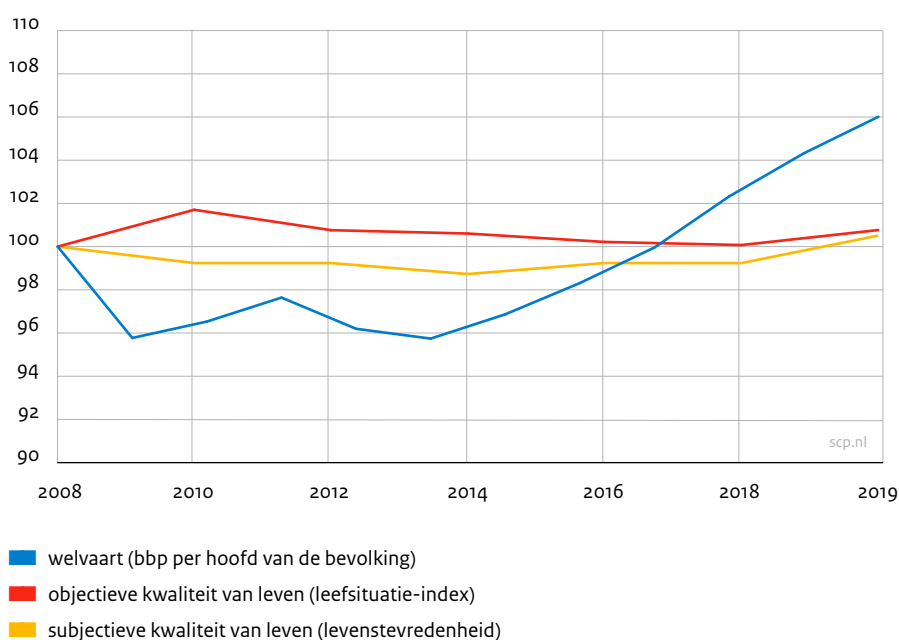
Sterker nog: na eerdere, jarenlange verbetering van de gemiddelde objectieve kwaliteit van leven (zie Boelhouwer 2017) verslechterde dit aspect tussen 2010 en 2018 licht. In 2019 zette die daling niet verder door – maar van een duidelijke stijging was evenmin sprake. Daardoor lag de kwaliteit van leven in 2019 weer op hetzelfde niveau als in 2008. Vergeleken met de rest van Europa is de objectieve kwaliteit van leven in Nederland overigens hoog (Boelhouwer en Vonk 2019).

Dat de leefsituatie in 2019 op ongeveer hetzelfde niveau is als in 2008, is niet te wijten aan een specifiek onderdeel of aan tegengestelde ontwikkelingen van de verschillende leefdoelgebieden (zie kader 3): op veel vlakken is sprake van stabilisatie of een kleine stijging of daling.

De leefsituatie verschilt sterk tussen groepen mensen. Ze is beduidend slechter dan gemiddeld onder lageropgeleiden, mensen met een lager inkomen, mensen met een niet-westerse migratieachtergrond en mensen met gezondheidsbeperkingen. De achterstand van deze groepen in de leefsituatie werd de afgelopen jaren niet kleiner.

Figuur 1

Ontwikkelingen in de welvaart^a en de objectieve en subjectieve kwaliteit van leven^b, 2008-2019 (in indexcijfers)

a Afgemeten aan het bruto binnenlands product (bbp) per hoofd van de bevolking.

b De objectieve kwaliteit van leven is gemeten met de leefsituatie-index, zie Boelhouwer 2010 (gesteld op indexwaarde 100 in 2008). De subjectieve kwaliteit van leven is gemeten met een vraag naar tevredenheid met het leven (rapportcijfer = 7,9 in 2008, gesteld op indexwaarde 100 in 2008).

Bron: CBS (StatLine, Nationale rekeningen en Stelsel van Sociaal-statistische bestanden) SCP-bewerking en CV'08-'19

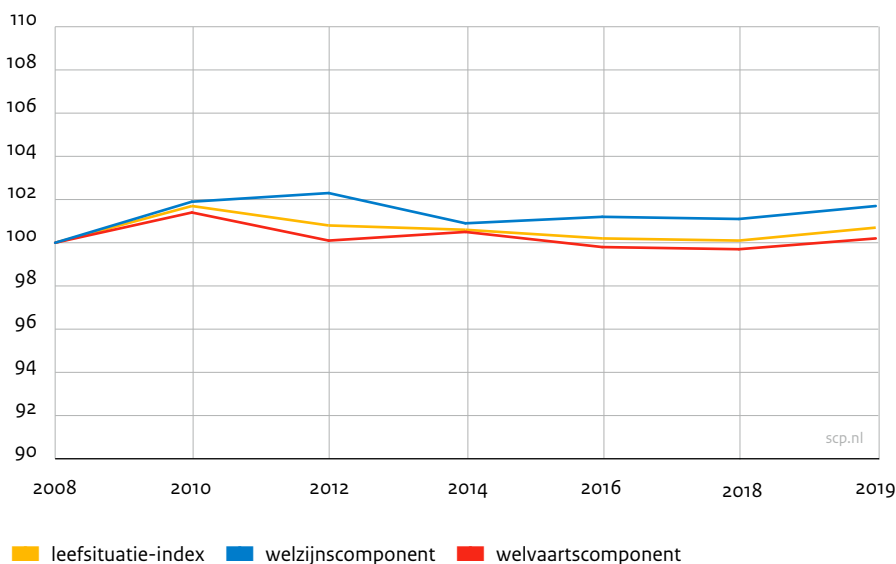
Kader 3

Ontwikkeling van de leefsituatie op onderdelen

We kunnen nog iets preciezer kijken naar de ontwikkeling van de leefsituatie. Daarachter gaat immers een aantal verschillende leefdoeinen schuil. Eerder, in *De sociale staat van Nederland 2013*, verdeelden we die leefdoeinen in een welvaartsdimensie en een welzijnsdimensie. Door dat te doen ontstaat enig zicht op de vraag of de economische ontwikkeling meer gevolgen heeft voor de domeinen die meer met inkomen verbonden zijn dan voor de domeinen die daar minder mee verbonden zijn (Boelhouwer 2013). We houden dezelfde indeling aan, in het besef dat een dergelijke indeling voor discussie vatbaar is. We gaan ervan uit dat wonen, cultuurparticipatie, vakantie, het bezit van consumptieartikelen en mobiliteit in principe meer geld kosten (en dus onder welvaart vallen) dan gezondheid, sociale participatie en sport (die we tot de welzijnsdomeinen rekenen). In de *SSN 2013* was de conclusie dat de verslechterde leefsituatie vooral zichtbaar was op het gebied van de welvaartsdomeinen. Destijds was 2012 het laatste jaar waarover werd gerapporteerd. Tussen 2012 en 2014 blijkt dat de welzijnsdimensie eveneens verslechterde (figuur 2). Na 2014 lopen de ontwikkelingen nagenoeg synchron.

Figuur 2

Ontwikkeling van de leefsituatie en de welvaarts- en welzijnscomponent^a ervan, 2008-2019 (in indexcijfers)

a De leefsituatie-index laat in één getal zien hoe het gaat met mensen op basis van hun gezondheid, woonsituatie, sociale participatie, sportbeoefening, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit, sociaal-culturele vrijetijdsactiviteiten en vakantiegedrag. Woonsituatie, mobiliteit, sociaal-culturele vrijetijdsactiviteiten en vakantiegedrag vallen onder de welvaartscomponent; gezondheid, sociale participatie en sportbeoefening onder de welzijnscomponent.

Bron: CV/SLI'08-'19

Hoewel er dus geen een-op-eenrelatie is tussen de ontwikkeling van de economie en de kwaliteit van leven, staan ze op de langere termijn toch niet los van elkaar. Een verbetering van de economie leidt bijvoorbeeld voor veel mensen tot een vergroting van de hulpbronnen waarover ze kunnen beschikken, zoals meer inkomen en meer werk. Die hulpbronnen kunnen worden ingezet om de kwaliteit van leven te verbeteren.⁸ Verder kan economische groei betekenen dat de overheid meer belastinginkomsten heeft,⁹ en dus in principe meer geld kan besteden aan bijvoorbeeld ondersteuning van mensen in een kwetsbare positie (denk aan verschillende inkomensmaatregelen, re-integratietrajecten en langdurige zorg en ondersteuning). Zulke effecten van economische groei op werk, inkomen en overheidsfinanciën treden vaak met enige vertraging op, waarbij de ene groep burgers er sneller of sterker van zal profiteren dan de andere, afhankelijk van onder meer hun positie op de arbeidsmarkt en de beleidskeuzes die de overheid maakt.

Over een langere periode is er voor de hele bevolking dan ook een samenhang te zien tussen economie en kwaliteit van leven, en is ook te zien dat de kwaliteit van leven vertraagd reageert. De samenhang tussen economie en kwaliteit van leven is uitgebreid zichtbaar gemaakt in *De sociale staat van Nederland 2017*, waarin we 25 jaar terugkeken: een periode waarin zowel het bbp als de kwaliteit van leven een vrijwel constante stijging lieten zien (Bijl et al. 2017). Die stijgende lijn werd voor het bbp tijdelijk onderbroken door de recessie rond de periode 2001-2003 (CBS 2003) en vervolgens door de economische crisis tussen 2008 en 2013 (Van der Torre 2017). Hetzelfde beeld zagen we bij de ontwikkeling van de objectieve leefsituatie van Nederlanders, zij het dat de stijging beduidend kleiner en minder steil was (Boelhouwer 2017), mogelijk doordat de leefsituatie niet onbeperkt kan stijgen en het bbp in principe wel (zie noot 7). Ook het gemiddelde geluk steeg in deze periode, maar nog weer wat minder sterk (Veenhoven 2020).

Kijken we nog verder terug, naar de jaren tachtig, dan is ook in die periode de vertraagde reactie van de kwaliteit van leven op de economie goed zichtbaar. In 1981-1982 kromp de economie door de oliecrisis, waarop de kwaliteit van leven daalde tot 1983. In het jaar 1983 was het bbp weer flink gestegen en in 1986 was de kwaliteit van leven weer op het niveau van voor die crisis (vgl. Bhageloe-Datadin 2012; Boelhouwer 2010; Veenhoven 2020). Als we dat vergelijken met de situatie tot 2019 valt ten eerste op dat we ook nu een vertraging zien in de gevolgen van de economische crisis: het bbp daalde in 2008, de leefsituatie verslechterde na 2010. Ten tweede valt op dat het herstel van de leefsituatie na 2013 langer op zich liet wachten dan in de jaren tachtig. Dat kan deels te maken hebben met de duur van de economische crisis tussen 2008 en 2013. Die crisis leidde weliswaar tot een minder sterke stijging van de werkloosheid dan de oliecrisis vanaf 1979, maar de 2008-crisis duurde langer (Bhageloe-Datadin 2012).

8 Maar ook dat is geen automatisme, omdat mensen eigen keuzes maken in de inzet van de middelen en vaardigheden die ze ter beschikking hebben. Bovendien kunnen er zowel op individueel als op collectief niveau keuzes gemaakt worden die (op termijn) leiden tot negatieve gevolgen voor de kwaliteit van leven (denk aan een zittend kantoorleven met te weinig beweging dat leidt tot gezondheidsklachten of consumptie die leidt tot milieuvuiling).

9 En minder uitgaven aan uitkeringen.

Daardoor duurde het ook langer voordat er een verbetering van de kwaliteit van leven mocht worden verwacht. De vraag is wel of dit de enige oorzaak is. Het ging namelijk lange tijd goed met de economie, terwijl de kwaliteit van leven toch nauwelijks steeg.¹⁰

De coronacrisis: economische recessie en geen verbetering in de leefsituatie

Medio 2020 stond Nederland er totaal anders voor dan begin 2020. De coronapandemie en de lockdown zorgden voor een plotse en flinke verslechtering van de economische situatie, zoals gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) goed laten zien (zie figuur 3). In het tweede kwartaal van 2020 daalde het bbp met 8,5% ten opzichte van een kwartaal eerder (CBS 2020a). Het Centraal Planbureau (CPB 2020a) verwacht dat dit in de tweede helft van het jaar nog zal bijtrekken, maar raamt de krimp voor 2020 als geheel op 5%. De werkloosheid steeg van 3,3% in het eerste kwartaal van 2020 naar 3,6% in het tweede kwartaal (CBS 2020b). Naar verwachting loopt de werkloosheid in 2021 op tot 6,5%, tenzij er een tweede golf van het coronavirus komt met opnieuw grootschalige contactbeperkingen. Dan krimpt de economie in 2021 nog verder in plaats van te herstellen, en groeit de werkloosheid naar verwachting tot 10% (CPB 2020a).

Door de coronapandemie en de gevolgen ervan ligt het niet voor de hand dat de verbetering in de objectieve kwaliteit van leven – waarop men eind 2019 na jaren van economische voorspoed nog kon hopen – er in 2020 gaat komen. Veel aspecten die relevant zijn voor de leefsituatie zijn in de knel gekomen, zoals het hebben van betekenisvolle contacten en het meedoen in de samenleving. Op die onderdelen van de kwaliteit van leven doen zich problemen voor: tijdens de lockdown waren veel vormen van participatie (zoals vrijwilligerswerk, het uitoefenen van sport in georganiseerd verband of het bezoeken van culturele instellingen of concerten) niet of slechts mondjesmaat mogelijk, met gevolgen voor de besteding van vrije tijd (SCP 2020).¹¹ Daarnaast nam de eenzaamheid toe, waarbij de stijging het grootst was onder 75-plussers (De Klerk et al. 2020). Verder zal de stijgende werkloosheid ongunstige effecten hebben op de leefsituatie, onder meer doordat het inkomen van mensen die hun baan verliezen daalt. Ook ligt het in de lijn der verwachting dat de nu voorspelde economische krimp op termijn leidt tot overheidsbezuinigingen en koopkrachtdalingen, met ongunstige effecten voor de leefsituatie. Dat laatste zal pas na enige tijd zichtbaar worden, zoals ook het geval was na de kredietcrisis van 2008 (zie ook CPB 2020b).

Toen zette de daling van de leefsituatie mede daardoor pas na 2012 in (zie figuur 2).

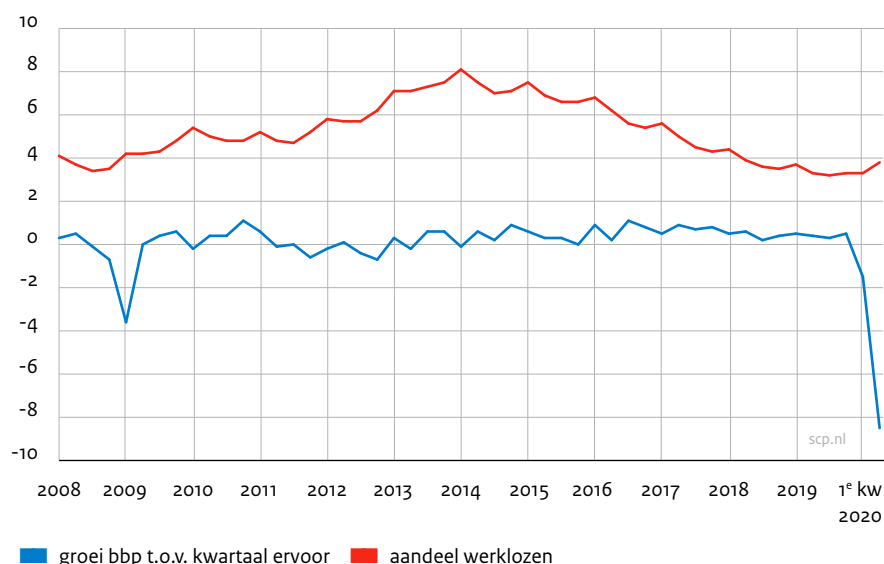
In een dergelijk scenario is ook in de jaren na 2021 een verslechtering van de leefsituatie te verwachten.

10 Op het aanpalende terrein van de lonen zien we een vergelijkbare ontwikkeling: de stijging daarvan blijft ook achter bij de economische groei. De oorzaken daarvan zijn lastig met zekerheid vast te stellen (Adema en Van Tilburg 2018).

11 Ook zag de vakantieperiode er dit jaar voor veel mensen anders uit. Dat beïnvloedt hun kwaliteit van leven volgens de leefsituatie-index, omdat vakantie in normale omstandigheden een indicator is voor de levensstandaard van mensen.

Figuur 3

Ontwikkelingen in het bbp en de werkloosheid, 2008-1^e kwartaal 2020 (in percentages)

Bron: CBS (Statline, Nationale Rekeningen en EBB'08-'20)

Knelpunten van 2019 blijven en door de coronacrisis komen er nieuwe bij

Naast de relatief goede economische uitgangspositie van Nederland in 2019, waren er ook andere positieve ontwikkelingen in de feitelijke kwaliteit van leven en samenleven. Denk bijvoorbeeld aan de levensverwachting die in 2019 hoger ligt dan in 2008. Maar ook de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau, de dalende criminaliteit (m.u.v. cybercriminaliteit) en het stabiele niveau van betrokkenheid bij en participatie in de politiek en maatschappij (o.a. de opkomst bij verkiezingen) waren gunstig.

Maar naast positieve ontwikkelingen, deden zich in 2019 ook problemen voor. Veel van die knelpunten zagen we ook de afgelopen jaren al (vgl. Van Campen et al. 2019). Denk bijvoorbeeld aan de onzekerheid op de arbeidsmarkt als gevolg van het grote aandeel tijdelijke en flexibele contracten. Dat aandeel daalde tussen 2018 en 2020 weliswaar iets, maar bleef hoger dan tien of twintig jaar geleden, en bleef hoger dan in veel van de ons omringende landen. Het percentage flexwerkers steeg ten opzichte van 2008 het meest onder jongeren, lageropgeleiden en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond. De verschillen in baanonzekerheid tussen groepen werkenden namen dus toe. Andere knelpunten in de feitelijke leefsituatie zijn de koopkracht die minder toenam dan de groei van de economie en de onderwijsprestaties van Nederlandse leerlingen die in vergelijking met het begin van deze eeuw zijn afgenomen (zie tabel 1 voor een overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen per domein). Een aantal problemen tekende zich in 2019 nog duidelijker af dan in voorgaande jaren. Zo is er toenemende krapte op de huizenmarkt. Ook wordt de sociale huursector langzaam

steeds kleiner (door sloop en verkoop) en wordt deze steeds meer het domein van mensen met lage inkomens en (psychisch) kwetsbare groepen, doordat de middeninkomens minder dan voorheen worden toegelaten tot sociale huur. Mede door die ontwikkeling nam de overlast van directe burens er vanaf 2012 toe (Leidelmeijer et al. 2020). Ook is er, na een jarenlange positieve ontwikkeling, in 2019 voor het derde jaar op rij een stijging van het aantal jongeren dat van school komt zonder een zogenoemde startkwalificatie, dat wil zeggen zonder minimaal een diploma op mbo-2-niveau. Hierdoor hebben zij minder kans op een baan.

Al deze knelpunten in de kwaliteit van leven en samenleven waren er al voor de coronacrisis, en ze zijn er nu nog steeds. De coronacrisis zorgt ervoor dat problemen op sommige domeinen nog verder worden versterkt (denk aan de problemen op de arbeidsmarkt, zie Muns et al. 2020) en dat er nieuwe problemen (zullen) ontstaan die er in 2019 nog niet waren. Zo zorgt de huidige economische recessie voor stijgende werkloosheid en een stijging van de armoede. De gevolgen voor de koopkracht zijn lastig te voorspellen, maar de situatie ziet er niet gunstig uit (CPB 2020b). Hierboven zagen we al dat het de verwachting is dat de objectieve leefsituatie op termijn daalt. Onderzoek heeft uitgewezen dat een crisis vaak gepaard gaat met een stijging van het aantal zelfdodingen (zie ook Marangos et al. 2020). Daarnaast kan de coronacrisis op korte en langere termijn gevolgen hebben voor de ongelijkheid in het onderwijs. De thuissituatie (zoals de opleiding van de ouders, het hebben van een rustige plek om te werken en van een eigen computer) speelt een grotere rol als er meer thuisonderwijs plaatsvindt. Een situatie waarin scholen gesloten zijn, kan daarom leiden tot grotere verschillen tussen leerlingen en daarmee uiteindelijk tot meer ongelijkheid (Bol 2020). Verder heeft de coronacrisis op korte termijn gevolgen voor de fysieke participatie (denk aan sportdeelname, cultuurbezoek, het doen van vrijwilligerswerk) omdat veel activiteiten waarbij mensen bij elkaar komen niet mogelijk zijn tijdens een lockdown. Ook sinds de versoepelingen gelden er beperkingen en kunnen activiteiten als cultuurbezoek of sport maar (heel) beperkt worden opgestart. Binnen de beperkingen die gelden gaan mensen weer uit en zoeken ze elkaar op, maar niet meer als vanouds. Een deel van de culturele instellingen of sportverenigingen zal de financiële klap van de coronacrisis niet te boven komen en het aanbod van sport en cultuur is al bezig zich aan te passen aan de regels voor fysieke afstand.

De tevredenheid met het eigen leven was en blijft hoog – ook in 2020

Een grote meerderheid van de Nederlanders was en is tevreden met diverse aspecten van het eigen leven. Op korte termijn lijkt de coronacrisis daar slechts een beperkte negatieve invloed op te hebben.

De tevredenheid met het eigen leven was tussen 2008 en 2019 stabiel (zie ook figuur 1): in 2019 gaven Nederlanders hun leven gemiddeld een 7,9. De coronacrisis lijkt hiervoor tot nu toe geen grote gevolgen te hebben. In juli 2020 was de tevredenheid met het leven bijna even hoog als een jaar voor de coronacrisis (De Klerk et al. 2020).

De tevredenheid met de eigen financiële situatie was in 2019 hoog (93% was tevreden over de eigen financiën). Op korte termijn heeft de coronacrisis geen negatief effect op de tevredenheid met de eigen financiën: in april 2020 lag de tevredenheid zelfs iets hoger dan in januari

(Dekker et al. 2020: 29-30). Tussen april en juli bleef de tevredenheid met de eigen financiële situatie ongeveer even groot.¹²

De meeste Nederlanders (79%) beoordeelden hun gezondheid in 2019 als goed of zeer goed. Dat niveau was in de periode 2008-2019 relatief stabiel en schommelde tussen de 78% en 81% (zie ook Marangos en Kooiker 2019). Ook hier lijkt de coronacrisis vooralsnog weinig invloed te hebben: in juli 2020 lag het aandeel dat een slechte of matige gezondheid rapporteert niet hoger dan in de periode voor de coronacrisis (De Klerk et al. 2020). Het psychisch welbevinden, dat is de mate van balans in iemands positieve en negatieve gevoelens, toont daarentegen een dalende trend sinds 2008. Vooral mensen met een lage opleiding en een laag inkomen rapporteren een slechter psychisch welbevinden (zie ook Marangos en Kooiker 2019). Eerdere pandemieën, rampen en economische crises leidden tot een verslechtering van de psychische gezondheid van de bevolking, tot een stijging van het aantal ggz-opnamen en een toename van suïcide (Marangos et al. 2020). Er zijn signalen dat het psychisch welbevinden tijdens de huidige coronacrisis schommelde. Onderzoek van het RIVM (2020)¹³ suggereert dat gevoelens van angst, stress en somberheid in april en mei groter waren dan voor de crisis en daarna daalden. De Klerk et al. (2020) laten zien dat het aandeel mensen met een laag psychisch welbevinden in juli 2020 iets hoger was dan in de jaren voor de coronacrisis, maar het verschil is klein.¹⁴

Het aandeel volwassen mensen met eenzaamheidsgevoelens was in Nederland in de laatste tien jaar vrij stabiel. Zo'n twee op de vijf mensen voelen zich weleens eenzaam; één op de tien ervaart sterke eenzaamheid. Diverse opinieonderzoeken suggereren een toename van de eenzaamheid aan het begin van de lockdown en een afname na de versoepeling ervan (Van Engeland en Kanne 2020; Trendbureau Drenthe 2020; Sociaal Planbureau Groningen 2020, RIVM 2020). De eenzaamheid in de bevolking was in juli echter nog steeds hoger dan in de jaren voor de coronaperiode (De Klerk et al. 2020). Die stijging komt vooral door wat men wel 'emotionele eenzaamheid' noemt: het missen van een hechte of betekenisvolle band met een ander. De mate van 'sociale eenzaamheid', een ervaren gemis aan contacten, nam niet toe. De coronamaatregelen die gericht zijn op het beperken van contacten en het houden van afstand, spelen vermoedelijk een grote rol bij de stijging van de eenzaamheid (De Klerk et al. 2020; Van Tilburg et al. 2020).

De kans op eenzaamheid neemt toe met de leeftijd (Van Campen et al. 2018). Sinds de coronacrisis zien we vooral een grote toename van de emotionele eenzaamheid onder 75-plussers: het aandeel emotioneel eenzame 75-plussers is in een jaar meer dan verdubbeld (De Klerk et al. 2020). Dat kan komen doordat ouderen tijdens de lockdown minder sociale contacten hadden en het contact dat er was vaak op afstand of digitaal plaatsvond (vgl. De Klerk et al. 2020). Door het bezoekverbod van verpleeghuizen nam de eenzaamheid vooral toe onder bewoners met cognitieve problemen (Roest et al. 2020) en ontstond er druk op de mantelzorg (De Boer et al. 2020).

12 Dat laat onverlet dat het inkomen van sommige groepen, zoals zelfstandigen, ondanks de steunmaatregelen van de overheid is gedaald (zie bv. De Klerk et al. 2020).

13 Dat onderzoek is niet gebaseerd op een zogenoemde kanssteekproef en daarom minder goed generaliseerbaar naar de bevolking als geheel, maar geeft wel een goede indicatie van de ontwikkelingen.

14 De Klerk et al. (2020) vroegen mensen ook direct naar hun gemoedstoestand. Dan zegt 29% het afgelopen jaar somberder te zijn geworden, 8% werd opgewekter en bij 63% veranderde er niets.

Naast dat Nederlanders tevreden zijn met het eigen leven in het algemeen, hun financiën en gezondheid, zijn ze in 2019 ook tevreden over de hoeveelheid vrije tijd die ze hebben. Datzelfde geldt voor de eigen woning: daarmee is bijna 90% (zeer) tevreden. Over de hele linie nam de tevredenheid met de woning in de periode 2009-2018 iets af, zowel onder woning-eigenaren als huurders. Dat heeft te maken met geringere mogelijkheden om woonwensen te vervullen door te verhuizen, vanwege een gebrek aan nieuwbouw of aan inkomenszekerheid (Blijie et al. 2016). Verder dalen gevoelens van onveiligheid¹⁵ al jaren en die daling zet ook in 2019 door. Voor de beleving van vrije tijd, de tevredenheid met de eigen woning en onveiligheidsgevoelens hebben we geen gegevens voor 2020. Op die laatste twee thema's verwachten we geen directe gevolgen van de coronacrisis op korte termijn. Voor de beleving van vrije tijd is dat anders: die kan onder druk komen te staan als er door coronamaatregelen zoals verplichte afstand, een verbod op samenkomen of de oproep om zoveel mogelijk thuis te werken, minder mogelijkheden zijn voor ontspanning of als werk en privé door elkaar heen lopen (zie ook Van Echtelt et al. 2020; SCP 2020).

Hoewel de coronacrisis alle Nederlanders raakt, de samenleving hierdoor verandert en dit alles zorgt voor een grote omslag in de economische prognoses, zien we dat deze crisis op korte termijn eigenlijk nog beperkte gevolgen heeft voor hoe mensen diverse aspecten van hun eigen leven beoordelen. Er is weliswaar een aantal negatieve ontwikkelingen, maar de verschuivingen voor de bevolking als geheel zijn minder groot dan je op basis van de alomvattendheid van deze crisis zou kunnen verwachten (vgl. De Klerk et al. 2020). Dat zou ten eerste kunnen komen doordat de groep die zelf een lager inkomen of slechtere gezondheid heeft door de coronacrisis op dit moment nog klein is. Dit kan verklaren waarom we geen grote veranderingen zien voor de bevolking als geheel als het gaat om de tevredenheid met de eigen financiën, de tevredenheid met de gezondheid of de tevredenheid met het leven. Het dagelijks leven van veel Nederlanders ziet er op dit moment heel *anders* uit dan voor de coronacrisis, maar die verandering is al met al (nog) niet zodanig negatief dat men zich nu al substantieel minder tevreden voelt over deze aspecten van het eigen leven. Ten tweede weten we uit eerdere (economische) crises dat de ervaren kwaliteit van leven niet direct negatiever wordt – ook niet als de zorgen over economie en maatschappij toenemen. Bij de vorige economische crisis van 2008 werd de tevredenheid met de eigen financiën op korte termijn ook niet negatiever (zie o.a. Dekker et al. 2008) en de tevredenheid met het eigen leven bleef die hele crisis hoog (Boelhouwer en Vonk 2019). Sommige gevolgen moeten nog komen. Ten derde kan een rol spelen dat het onderzoek waarop we ons hier vooral baseren plaatsvond in juli 2020 en dit een maand was met weinig coronabesmettingen waarin een groot deel van de coronamaatregelen was versoepeld (De Klerk et al. 2020). Het is de vraag hoe het welbevinden zich de komende maanden en daarna gaat ontwikkelen. Onderzoek laat zien dat de algemene tevredenheid met het eigen leven sterker wordt bepaald door de positieve ervaring van betekenis in het persoonlijk, sociaal en maatschappelijk leven dan door iemands sociaaleconomische positie (Seligman 2004; Diener et al. 2009; Hagerty et al. 2001). Mensen met een hoog welbevinden zijn vaker actief in vrijwilligerswerk, sport en cultuur, hebben meer betekenisvolle sociale contacten en minder last van depressieve klachten en gevoelens van eenzaamheid (Lyubomirsky et al. 2005). Als de coronapandemie nog lange

15 Het gaat hier zowel om gevoelens van onveiligheid in het algemeen als om gevoelens van onveiligheid in de eigen buurt.

tijd duurt, kan het zo zijn dat de gevolgen van de coronamaatregelen voor sociale relaties, de vrijetijdsbesteding en de school/werk-privébalans op den duur van meer mensen hun tol gaan eisen. De emotionele eenzaamheid zal dan verder toenemen, maar er zullen dan ook gevolgen zijn voor de algemene levenstevredenheid of voor het psychisch welbevinden. Als de directe gevolgen van de coronacrisis meer mensen treffen, bijvoorbeeld doordat meer mensen zelf ziek worden of meer mensen financiële achteruitgang ondervinden, dan zal de ervaren kwaliteit van leven en de tevredenheid met de financiële situatie ook voor de bevolking als geheel kunnen dalen. We weten uit de literatuur dat het welbevinden bij een kleine tegenslag kan terugveren (Clark et al. 2008). Maar als de tegenslag (financieel, op het gebied van de gezondheid, of sociaal) langdurig is of als tegenslagen zich gaan opstapelen, dan is dat niet langer het geval. Het welbevinden zal dan een kantelmoment bereiken en permanent lager worden (Olde Rikkert et al. 2016; Scheffer 2009). Dat zal zeker het geval zijn bij specifieke groepen waar problemen zich opstapelen (zie verderop).

(Tijdelijk?) grote veranderingen in oordelen over samenleving en politiek

Waar de evaluaties van de kwaliteit van het eigen leven op korte termijn kleine verschuivingen laten zien tijdens de coronacrisis, is dat anders bij oordelen over de kwaliteit van de samenleving. Die verschuiven in april 2020, aan het begin van de coronacrisis, sterk. In juli 2020 bewegen ze langzaam terug, maar het verschil met de situatie voor de coronacrisis blijft groot. In 2019 en begin 2020 waren de oordelen over economie, samenleving en politiek positiever dan gemiddeld in de periode 2008-2019.¹⁶ De tevredenheid met de economie lag hoog, en de economische verwachtingen waren positief. Over de samenleving waren er meer zorgen: een meerderheid vond dat Nederland zich in de verkeerde richting ontwikkelde. Een deel van hen maakte zich daarover grote zorgen. Met het zogenoemde sociaal vertrouwen was het beter gesteld: een meerderheid gaf aan vertrouwen in anderen te hebben en dat aandeel was de afgelopen tien jaar stabiel. Een kleine meerderheid gaf de politiek begin 2020 een voldoende voor vertrouwen, een aandeel dat een stuk kleiner was dan het aandeel dat vertrouwen had in de rechtspraak en de politie, en ook aanzienlijk kleiner dan het aandeel dat tevreden was met het functioneren van de Nederlandse democratie.

In april 2020, aan het begin van de coronacrisis, veranderde een aantal van deze oordelen flink. De economische verwachtingen versomberden: waar in januari 2020 nog 31% een economische verslechtering verwachtte, was dat in april 88%. In juli waren deze economische verwachtingen wat minder somber dan in april. In augustus ziet het CBS weer een toename van het economisch pessimisme (CBS 2020c).

De oordelen over de samenleving en de politiek verbeterden juist. In januari 2020 vond 57% dat het de verkeerde kant opgaat met Nederland; in april was dat 41% (het aandeel dat het

¹⁶ Al zou je dat niet zeggen in een jaar dat volgens velen gekenmerkt werd door protest (vgl. o.a. Rovers 2019; Khaddari en Wiegman 2019). Dat er veel (en ook heel zichtbaar) geprotesteerd werd in 2019 – denk aan het protest van de boeren en bouwers op het Malieveld – terwijl de stemming iets positiever was dan in de jaren ervoor, ligt er deels aan dat er geen een-op-eenrelatie is tussen (persoonlijke of maatschappelijke) ontevredenheid en protest. Protest is relatief onvoorspelbaar (Van Stekelenburg 2017). Dat mensen juist de afgelopen jaren vaker de straat op gingen, kan te maken hebben met niet-ingeloste verwachtingen in tijden van economische voorspoed, met kopiëergedrag of met de indruk dat protesten zin heeft (Den Ridder et al. 2019).

de goede kant op vond gaan steeg van 35% naar 46%). Daarnaast vond in januari 63% dat anderen over het algemeen te vertrouwen waren; in april was dat 69%. Het aandeel dat de politiek een voldoende geeft voor vertrouwen steeg in die periode van 52% naar 76%. Deze positievere oordelen zijn toe te schrijven aan de coronacrisis, zo blijkt onder andere uit redenen die mensen zelf noemen voor hun oordelen. Veel Nederlanders bezagen het land in april in het licht van corona. Ze waren wat optimistischer over de 'corona-cijfers' dan in maart, zagen veel saamhorigheid in het optrekken tegen corona, vonden het optreden van de politiek daadkrachtig en waren positief over de intelligente lockdown die wat meer vrijheden gaf dan in andere landen (zie Dekker et al. 2020 voor een uitgebreide toelichting). Dat het vertrouwen in de politiek sterk kan stijgen in tijden van crisis, is een bekend effect uit de literatuur (vgl. Dekker et al. 2020; Miltenburg en Schaper 2020). De sterke stijging van het politiek vertrouwen zou een resultaat zijn van een combinatie van factoren, zoals een externe dreiging van de crisis, een gevoel van collectieve onzekerheid en angst en steun voor het daadkrachtige optreden van de overheid tijdens de crisis (Miltenburg en Schaper 2020). Dit effect zou tijdelijk zijn; de verwachting is dat het niveau van vertrouwen op termijn weer terugkeert naar het niveau van voor de crisis.

In juli 2020 zien we inderdaad een afname van het vertrouwen in de politiek, van het sociaal vertrouwen en van het aandeel dat het de goede kant op vindt gaan. Het politiek vertrouwen en het optimisme blijven echter nog steeds aanzienlijk hoger dan voor de coronacrisis.

Dat de coronacrisis de publieke opinie in april en juli 2020 domineerde, is duidelijk terug te zien in de belangrijke maatschappelijke problemen die Nederlanders in die periode noemden. In april en juli 2020 werden coronagerelateerde problemen verreweg het meest genoemd (zie kader 4 voor meer informatie over de beleving van de coronacrisis). In de periode ervoor noemden Nederlanders vaak de manier waarop we met elkaar samenleven, immigratie en integratie en inkomen als maatschappelijke problemen. Sinds 2017 is het aandeel dat zich zorgen maakt over klimaat en milieu gestegen. Daarbij gaat het sinds 2019 zowel om mensen die zich zorgen maken over het klimaat als om mensen die zich zorgen maken over de maatregelen die genomen worden om klimaatverandering tegen te gaan. Deze zorgen werden in april en juli 2020 nog steeds genoemd, maar verdwenen in de publieke opinie naar de achtergrond. Bij eerdere crises zagen we dat de bestaande zorgen na verloop van tijd weer terugkomen op de publieke agenda. Ze zijn dus tijdelijk naar de achtergrond geraakt, maar zeker niet verdwenen.

Kader 4

Hoe hebben Nederlanders de afgelopen maanden van de coronacrisis beleefd?

In surveyonderzoek dat is uitgevoerd in het kader van het *Continu Onderzoek Burgerperspectieven* (Dekker et al. 2020) en onderzoek naar de Maatschappelijke Effecten van corona (De Klerk et al. 2020) zijn in april en juli 2020 diverse (open) vragen gesteld over hoe mensen de coronacrisis hebben beleefd. Maken zij zich zorgen? Zo ja, waarover? Wat waren hun positieve en negatieve ervaringen?

Beide onderzoeken vonden plaats in een relatief positieve coronaperiode. Na de zeer zorgelijke situatie in maart met steeds stijgende aantallen besmettingen, IC-opnames en overledenen, gingen ‘de coronacijfers’ in april voor het eerst de goede kant op. In juli lag het aantal besmettingen laag, net als het aantal ziekenhuisopnames en sterfgevallen. Vanaf eind juli liep het aantal besmettingen weer op (tot er op 25 augustus een stabilisatie werd gemeld). Ondanks de positieve periode zien we dat in beide maanden ‘corona’ het meest genoemde woord is als we vragen naar maatschappelijke problemen en domineren de zorgen over de coronacrisis. Toch is er ook hoop en zien mensen lichtpuntes.

Zorgen over volksgezondheid, economie en de gevolgen voor de maatschappij

Iedereen merkt in zijn eigen leven de gevolgen van de coronacrisis, zo blijkt uit open antwoorden over de eigen ervaringen en beleving. Ook maakt bijna iedereen zich in enige mate zorgen over de coronacrisis (in april 2020 maakte slechts 5% zich hierover helemaal geen zorgen, zie Dekker et al. 2020). Het is opvallend dat die zorgen zowel in april als in juli eerder gericht zijn op de maatschappij als geheel en op de toekomst, dan op de eigen situatie van dat moment. Slechts een klein deel van de mensen zegt in een antwoord op een open vraag over coronazorgen dat ze zich zorgen maken over hun eigen gezondheid, eigen financiële situatie of baan. De meeste zorgen gaan over de gezondheid van kwetsbare groepen of de volksgezondheid in het algemeen, de gevolgen voor de economie of werkloosheid en de vraag hoe lang deze crisis nog zal duren. In juli zijn er, ondanks het lage aantal besmettingen op dat moment, veel zorgen over een tweede golf en een nieuwe lockdown met alle gevolgen voor gezondheid, economie en de maatschappij. Ook in een gesloten vraag naar coronazorgen zien we dat meer mensen zich zorgen maken over de gevolgen van corona voor de werkloosheid, de armoede of de gezondheid van kwetsbare groepen dan dat er mensen zijn met zorgen over hun eigen baan, inkomen of gezondheid. Zorgen over de eigen situatie op dit moment zien we vooral terug bij specifieke groepen. Zo zijn vooral flexwerkers en zelfstandigen onzeker over hun inkomen of werk, en maken mensen met een slechte gezondheid zich vaker zorgen over hun eigen gezondheid (De Klerk et al. 2020).

Negatieve eigen ervaringen: gemis van sociale contacten en zorgen over het gedrag van anderen

Gevraagd naar hoe mensen de afgelopen maanden ervaren hebben, vallen er meer negatieve dan positieve termen. Mensen gebruiken heel uiteenlopende woorden om de afgelopen tijd te beschrijven, die bovendien verschillen in intensiteit. De meest gebruikte negatieve termen zijn lastig/moeilijk/zwaar, onzeker, boos en eenzaam. Positieve termen die vallen zijn rustig of bijzonder. Waar het bij de algemene vraag naar coronazorgen vaak gaat over de gevolgen voor gezondheid en economie, gaan de open antwoorden over de

eigen ervaringen en beleving van de afgelopen periode vaak over het gemis van sociale contacten. Bijna iedereen heeft ervaren hoe het is om familie, vrienden, collega's of klasgenoten minder te kunnen zien. Dat leidt niet bij iedereen direct tot grote problemen of zorgen, maar leuk is anders. Sommige mensen zeggen overigens ook juist meer contact te hebben gehad tijdens de coronacrisis: bijvoorbeeld met mensen in de buurt of in het eigen gezin (zie ook hieronder).

Een andere coronazorg én negatieve persoonlijke ervaring is dat velen het idee hebben dat anderen zich minder goed aan de coronamaatregelen houden en dat er niet altijd begrip is voor diegenen die dat wel proberen. Dat zorgt voor ergernis.

Lichtpuntjes en positieve ervaringen: saamhorigheid, thuiswerken en aandacht voor het gezin

Een belangrijk positief punt – zeker in het begin van de coronacrisis – is de toegenomen saamhorigheid. Mensen hebben het gevoel dat we allemaal in hetzelfde schuitje zitten, dat mensen hun best doen om elkaar te helpen en dat iedereen probeert zich aan de coronamaatregelen te houden. Men hoopt dat we dit gevoel van 'samen' ook in de toekomst kunnen behouden (Dekker et al. 2020). Eind april zien we in kwalitatief onderzoek al dat mensen daar sceptisch over zijn: ze zien dat anderen laks worden in het volgen van maatregelen. In juli is dat geluid nog veel sterker, maar er wordt ook nog steeds gewezen op de saamhorigheid.

Naast de toegenomen saamhorigheid zijn er nog andere lichtpuntjes en positieve ervaringen, zoals de daadkrachtige aanpak van het kabinet en de in vergelijking met andere landen relatief 'vrije' lockdown (dit werd vooral in april genoemd), het thuiswerken, de aandacht voor het gezin, de rust, de gunstige effecten op het milieu en de ruimte die er is om even stil te staan bij de dingen in het leven die belangrijk zijn.

Hardnekkige verschillen tussen groepen

Er waren de afgelopen jaren hardnekkige verschillen in de kwaliteit van leven van verschillende bevolkingsgroepen. Hierin zien we verschillen tussen mensen met verschillende opleidingsniveaus, tussen mensen met lage en hoge inkomens, tussen mensen met en zonder werk, tussen zieken en gezonden en tussen mensen met en zonder niet-westerse migratieachtergrond. We verwachten dat de achterstanden van een aantal groepen groter zullen worden door de coronacrisis.

Mensen met een niet-westerse migratieachtergrond

Het aandeel Nederlanders met een migratieachtergrond neemt toe. Op een aantal domeinen zien we dat de feitelijke kwaliteit van leven van mensen met een niet-westerse migratieachtergrond¹⁷ minder goed is dan die van autochtone Nederlanders. Hoewel verschillen in opleidingsniveau met autochtone Nederlanders kleiner worden, zijn mensen met een niet-westerse migratieachtergrond gemiddeld nog steeds lager opgeleid. Verder zijn ze vaker werkloos dan autochtone Nederlanders, hebben ze vaker onzekere posities op de arbeidsmarkt (o.a. door flexibele contracten), hebben ze minder koopkracht (hoewel hun koopkracht de afgelopen jaren wel verbeterde) en leven ze vaker in armoede. De verschillen met autochtone Nederlanders in de objectieve leefsituatie zijn de afgelopen tien jaar niet afgenomen. Wel was het verschil in werkloosheid met autochtone Nederlanders begin 2020 kleiner dan in 2008, maar daar stond tegenover dat het aandeel met een tijdelijk of flexibel contract onder hen juist sterker was gegroeid.

Door de coronacrisis hebben mensen met een niet-westerse migratieachtergrond een grotere kans hun baan te verliezen, gezien hun contractvorm en de sector waarin zij werkzaam zijn. De werkloosheid onder hen zal daarom waarschijnlijk sterker dan gemiddeld stijgen (Muns et al. 2020), net als tijdens de vorige economische crisis. Hierdoor wordt het (afgenomen) verschil in werkloosheid juist weer groter. Daarnaast hebben mensen met een niet-westerse migratieachtergrond meer kans op spanningen en psychische klachten dan autochtone Nederlanders (Marangos et al. 2020). Het is onzeker of de verschillen hierin door de coronacrisis zullen veranderen.

Lageropgeleiden¹⁸

Lageropgeleiden hebben een gemiddeld lagere objectieve kwaliteit van leven dan hogeropgeleiden en de verschillen tussen deze groepen zijn in de afgelopen tien jaar niet afgenomen. Naast dat ze een lager gemiddeld inkomen en vaker een onzeker arbeidscontract hebben en in slechtere woningen wonen, doen lageropgeleiden minder vaak mee in de samenleving. Daarnaast zijn lageropgeleiden gemiddeld genomen mentaal en lichamelijk ongezonder en minder tevreden met de samenleving. Daarentegen zeggen lageropgeleiden minder vaak slachtoffer te zijn van criminaliteit.

17 De groep mensen met een niet-westerse migratieachtergrond is een heel brede groep, met een grote verscheidenheid aan herkomstgroepen (de grootste zijn Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders, maar denk aan ook Syrische of Chinese Nederlanders) en achtergrondkenmerken (zoals opleiding en leeftijd). De groep omvat zowel eerstegeneratiemigranten als mensen van de tweede of derde generatie. De onderlinge verschillen in positie binnen deze brede groep zijn aanzienlijk, zoals bijvoorbeeld naar voren komt in de jaarrapporten integratie van het CBS (zie bijvoorbeeld <https://www.cbs.nl/nl-nl/publicatie/2018/47/jaarrapport-integratie-2018>) of in Huijnk en Andriessen (2016). In deze SSN kijken we naar ontwikkelingen in de kwaliteit van leven op hoofdlijnen, waarbij migratieachtergrond niet centraal staat maar een van de kenmerken is waar we naar kijken. Daarom richten we ons hier op de genoemde brede groep van mensen met een niet-westerse migratieachtergrond.

18 We gebruiken hier de termen 'lageropgeleiden' en 'hogeropgeleiden' (en 'middelbaaropgeleiden'), omdat dit in onderzoek vaakgebruikte begrippen zijn. Toch zijn die termen niet onomstreden, omdat het suggereert dat 'hoger' iets beters is dan 'lager', terwijl het gaat om andere opleidingsrichtingen. Er zijn wel suggesties gedaan voor andere termen (bijvoorbeeld 'praktisch-' versus 'theoretisch geschoolden'), maar ook die termen dekken de lading niet helemaal. Bovendien is het verschil tussen lager- en hogeropgeleiden wel een belangrijk onderscheid om te maken, omdat we zien dat de verschillen vaak groot zijn en ze ook doorwerken in beleid (vgl. Schakel en Van der Pas 2020).

Omdat lageropgeleiden relatief meer negatieve gevolgen ervaren van de economische crisis die het gevolg is van de coronamaatregelen, zullen de verschillen met hogeropgeleiden naar verwachting eerder groter dan kleiner worden. Ze hebben een grotere kans hun baan te verliezen (Muns et al. 2020), dus net als in de vorige economische crisis van 2008-2013 zal de werkloosheid onder hen waarschijnlijk relatief sterk groeien. Minder deelname aan het sociale leven vergroot daarnaast de kans op eenzaamheid onder lageropgeleiden, niet alleen bij ouderen, maar ook bij adolescenten (De Klerk et al. 2020).

Mensen met langdurige fysieke en/of mentale beperkingen

Mensen met langdurige fysieke en/of mentale beperkingen hebben een lagere objectieve en subjectieve kwaliteit van leven dan mensen zonder deze beperkingen. Deze verschillen in kwaliteit van leven zijn in de periode 2008-2019 niet kleiner geworden. De coronamaatregelen hebben zorgafhankelijke ouderen, ggz-cliënten en mensen met een verstandelijke handicap hard getroffen. Verzorging, begeleiding en sociale participatie waren door deze maatregelen moeilijk uit te voeren (Woittiez et al. 2020; De Boer et al. 2020; Van Campen 2020). In lijn daarmee signaleren verschillende onderzoeken een toename van de psychische problematiek en eenzaamheid bij deze groepen (De Lange 2020; Marangos et al. 2020). Voor zover deze mensen met langdurige fysieke en/of mentale beperkingen betaald werk kunnen verrichten, zijn hun kansen op de arbeidsmarkt door de coronacrisis veel kleiner geworden (Muns et al. 2020). Dit terwijl een deel van hen al een kleinere kans op betaalde arbeid had sinds de afschaffing van de sociale werkvoorziening in 2015 (Van Echtelt et al. 2019).

Flexwerkers en zelfstandigen

Naast de bekende kwetsbare groepen zullen de coronapandemie, de bijbehorende gedragsmaatregelen en de economische crisis die erop volgt, ook andere groepen in een kwetsbare positie brengen. Denk aan zelfstandigen of werknemers met flexibele contracten. Zij bevinden zich niet per definitie in een slechte situatie. In de afgelopen tien jaar behoorden de flexwerkers met een middelbare of hogere opleiding bijvoorbeeld tot het deel van de bevolking met een gemiddelde tot hoge kwaliteit van leven. Maar een deel van de zelfstandigen en flexwerkers heeft een laag inkomen, en de gemiddelde zelfstandige en gemiddelde flexwerker leeft vaker dan de gemiddelde vaste werknemer in armoede (Vrooman et al. 2018).

Ook verliezen ze eerder dan vaste werknemers hun inkomen of baan zodra het economisch slecht gaat. Daarnaast hebben werknemers met een flexibel dienstverband vaker dan vaste werknemers te maken met stressgevoelens, krijgen ze minder (bij)scholing, hebben ze minder mogelijkheden voor de aankoop van een eigen woning en is er onder hen vaker sprake van uitstel van relatie- en gezinsvorming (Muns et al. 2020). Er is dan ook regelmatig gewezen op het feit dat flexwerkers en zzp'ers kwetsbaar zijn op de arbeidsmarkt, zeker zodra het economisch slechter gaat (zie bijvoorbeeld Commissie Regulering van Werk 2020; WRR 2020).

Uit recente publicaties van het SCP en anderen over de gevolgen van de coronamaatregelen komt dan ook naar voren dat zelfstandigen en werknemers met een flexibel contract harder dan gemiddeld zullen worden getroffen door de coronacrisis (Olsthoorn et al. 2020; Muns et al. 2020; Marangos et al. 2020; Van den Berge et al. 2020). Met name flexwerkers in de sectoren arbeidsbemiddeling, de reisbranche, luchtvaart, horeca, sierteelt en cultuur, sport en recreatie lopen een verhoogde kans hun baan te verliezen (Muns et al. 2020).

Een deel van de zelfstandigen in deze sectoren zal hun inkomen flink zien dalen. Er zijn sterke aanwijzingen dat de kwaliteit van leven van een deel van de flexwerkers en zelfstandigen daardoor de komende jaren zal verslechteren. Zo vermindert verlies van werk immers het inkomen, vergroot het de kans op depressie (Marangos et al. 2020) en verlaagt het de tevredenheid met het leven (Merens en Josten 2016). Ook dreigend baanverlies vermindert het psychisch welbevinden al (Marangos et al. 2020), maar er zijn tot nu toe geen aanwijzingen dat het psychisch welbevinden van de hele groep flexwerkers daardoor daalt (De Klerk et al. 2020).

Tabel 1

Belangrijkste conclusies per domein uit de digitale publicatie *De sociale staat van Nederland 2020*

Domein of leefgebied <i>Lees meer op de website ></i>	Belangrijkste conclusies bevolking als geheel <i>(2019, in vergelijking met eerder)</i>	Belangrijkste conclusies voor subgroepen <i>(2019)</i>	(Verwachte) coronagevolgen
Bevolking, economie en leefomgeving > 	<ul style="list-style-type: none"> • De bevolking groeit, de vergrijzing neemt toe. • Het aandeel Nederlanders met een migratie-achtergrond neemt toe. • De welvaart (gemeten in bbp) groeide tussen 2014 en 2019 en is 12% hoger dan in 2008. Het huishoudinkomen groeide ook, maar minder hard, met 6,5%. • De doelen van het klimaat-akkoord in 2020 en 2023 worden niet gehaald. 		<ul style="list-style-type: none"> • De gevolgen voor de bevolkingsomvang en -samenstelling zijn nog onduidelijk. • De economie krimpt, er zijn verschillende scenario's over de ernst van die krimp. • De energietransitie vertraagt.
Publieke opinie > 	<ul style="list-style-type: none"> • Er zijn zorgen over de richting die het land opgaat en over de politiek, maar in 2019 was men positiever dan gemiddeld in de periode 2008-2019. • Het sociale vertrouwen is stabiel. • De tevredenheid met de democratie ligt hoog. 	<ul style="list-style-type: none"> • Er zijn grote opleidingsverschillen in oordelen over de samenleving en politiek. 	<ul style="list-style-type: none"> • In april 2020 waren er grote verschuivingen in de publieke opinie: men was somber over de economische toekomst, positiever over het samenleven en veel positiever over de politiek. • In juli 'normaliseren' de cijfers iets, maar het verschil met voor de coronacrisis blijft groot.
Onderwijs > 	<ul style="list-style-type: none"> • Het opleidingsniveau van de bevolking stijgt. • Het aandeel jongeren dat het onderwijs verlaat zonder startkwalificatie (minimaal mbo-2-niveau) en dus met weinig kans op een baan groeit het derde jaar op rij. • De schoolprestaties van leerlingen dalen ten opzichte van 2008 op het gebied van rekenvaardigheid en nog sterker op taalvaardigheid. 	<ul style="list-style-type: none"> • Het opleidingsniveau van mensen met een niet-westerse migratieachtergrond stijgt sneller dan van autochtone Nederlanders, maar het verschil blijft groot. • Het aandeel dat de school verlaat zonder startkwalificatie groeide het sterkst onder jongens en leerlingen met een niet-westerse migratie-achtergrond. 	<ul style="list-style-type: none"> • Op de korte termijn: scholen hadden moeite bepaalde leerlingen te bereiken tijdens de schoolsluiting en de omschakeling naar online onderwijs vroeg veel aandacht. Onderzoek suggereert dat online onderwijs kan leiden tot grotere verschillen tussen kinderen. • Op de langere termijn: de economische crisis kan ervoor zorgen dat mensen langer op school blijven (bij gebrek aan werk) en dat kan ervoor zorgen dat meer mensen hun opleiding afronden.

Domein of leefgebied <i>Lees meer op de website ></i>	Belangrijkste conclusies bevolking als geheel <i>(2019, in vergelijking met eerder)</i>	Belangrijkste conclusies voor subgroepen <i>(2019)</i>	(Verwachte) coronagevolgen
Inkomen > 	<ul style="list-style-type: none"> • De koopkracht is sinds 2013 gestegen. • Het aandeel mensen met schulden daalt sinds 2013, maar is hoger dan voor de vorige economische crisis in 2008. • De armoede daalt sinds 2013. • De tevredenheid met het inkomen steeg tussen 2012 en 2019. 	<ul style="list-style-type: none"> • De koopkracht van mensen met winst en met prepensioen als belangrijkste inkomensbron steeg sinds 2013 meer dan gemiddeld. Dat geldt ook voor mensen met een niet-westerse migratieachtergrond. • De armoede nam het sterkst af bij eenoudergezinnen. • In 2018 verkeerde bijna een vijfde van de mensen met een niet-westerse migratieachtergrond en ruim een derde van de uitkeringsgerechtigden in armoede. 	<ul style="list-style-type: none"> • Voor koopkracht: de overheid heeft met steunpakketten geprobeerd om de gevolgen van de coronacrisis voor werk en inkomen op korte termijn op te vangen. De gevolgen voor de koopkracht op langere termijn zijn lastig in te schatten, maar zien er niet gunstig uit. • Voor armoede: armoede-problematiek zal in 2020 naar verwachting toenemen, vooral onder groepen die hun inkomen of baan verliezen (zelfstandigen, werknemers met flexibele contracten).
Betaald werk > 	<ul style="list-style-type: none"> • De werkloosheid was begin 2020 op het laagste niveau sinds 2008. • Het aandeel met een tijdelijk of flexibel contract daalde sinds 2018, maar is wel hoger dan in 2008. • Het aandeel mensen met burn-outklachten bleef sinds 2018 gelijk, na eerdere groei. 	<ul style="list-style-type: none"> • De groepen die in de vorige economische crisis hard getroffen waren (jongeren, lageropgeleiden, mensen met een niet-westerse migratieachtergrond) hadden begin 2020 weer een werkloosheidspercentage op of onder het niveau van 2008. • De positie van deze groepen is wel onzekerder door een bovengemiddeld sterke stijging van het aandeel met een flexibel of tijdelijk contract ten opzichte van 2008. 	<ul style="list-style-type: none"> • De werkloosheid stijgt en is in 2021 waarschijnlijk twee keer zo groot als begin 2020. Mogelijk is er sprake van een snellere stijging van de werkloosheid dan in de vorige economische crisis. • De kwetsbaarste groep bestaat uit mensen met een flexibel contract in sectoren die zijn getroffen door de coronacrisis. Daaronder zijn relatief veel jongeren, lageropgeleiden, mensen met een arbeidsbeperking en mensen met een niet-westerse migratieachtergrond. Ook zelfstandigen in deze sectoren worden hard geraakt.
Maatschappelijke en politieke participatie > 	<ul style="list-style-type: none"> • De mate van maatschappelijke en politieke participatie is stabiel. • De steun voor referenda is weer gestegen na een daling in 2016-2017. 	<ul style="list-style-type: none"> • Er zijn grote opleidingsverschillen in de mate van participatie, met uitzondering van het verlenen van informele hulp. Hogeropgeleiden doen vaker vrijwilligerswerk, zetten zich vaker in voor een collectief doel en hebben meer politieke interesse. Lageropgeleiden zijn vaker voorstander van meer directe inspraak van burgers of een referendum. 	<ul style="list-style-type: none"> • Er was sprake van een tijdelijke onderbreking van fysieke participatie tijdens de lockdown, zoals van vrijwilligerswerk. • Het verlenen van informele hulp bleef stabiel. Voor ongeveer de helft van de mantelzorgers veranderde er niets, een kwart verleende meer zorg, een achtste minder. • De verwachting is dat de participatie weer wordt opgepakt, maar dat is mede afhankelijk van de coronamaatregelen.

Domein of leefgebied Lees meer op de website >	Belangrijkste conclusies bevolking als geheel <i>(2019, in vergelijking met eerder)</i>	Belangrijkste conclusies voor subgroepen <i>(2019)</i>	(Verwachte) coronagevolgen
<p>Vrije tijd ></p> 	<ul style="list-style-type: none"> • De hoeveelheid vrije tijd, de mate van mediagebruik en de deelname aan sport en cultuur waren de afgelopen jaren stabiel. 	<ul style="list-style-type: none"> • De deelname aan sport en cultuur is onder hoger-opgeleiden hoger dan onder lageropgeleiden. 	<ul style="list-style-type: none"> • De coronamaatregelen waren vermoedelijk van grote invloed op de invulling van vrije tijd, sportdeelname en cultuurgebruik. • De gevolgen op de langere termijn zijn mede afhankelijk van wat kan en mag. De verwachting is dat een deel van de clubs en culturele instellingen de coronacrisis financieel niet zal overleven. Een economische recessie zou deze sector vervolgens nog extra kunnen treffen als mensen minder te besteden hebben en dus minder geld voor cultuur en sport hebben. • Tijdens de coronaperiode hebben veel mensen intensieve sociale contacten gemist.
<p>Sociale veiligheid ></p> 	<ul style="list-style-type: none"> • Het aandeel dat zegt slachtoffer te zijn geworden van criminaliteit daalde tussen 2008 en 2019. Alleen het aandeel dat zegt te maken te hebben gehad met cybercriminaliteit stijgt. • De gevoelens van onveiligheid blijven dalen. • Er is niet altijd een een-op-eenrelatie tussen ervaringen met en opvattingen over criminaliteit. 	<ul style="list-style-type: none"> • Mannen, jongeren en hoger-opgeleiden zijn vaker dan gemiddeld slachtoffer van criminaliteit. • Vrouwen en jongeren voelen zich vaker dan gemiddeld onveilig. 	<ul style="list-style-type: none"> • Op korte termijn: er was sprake van een tijdelijke daling van de fysieke criminaliteit (inbraak, diefstal op straat) en een stijging van cybercriminaliteit. • Op langere termijn: er worden geen grote veranderingen verwacht. Een terugkeer naar de situatie van begin 2020 ligt in de lijn der verwachting.
<p>Wonen ></p> 	<ul style="list-style-type: none"> • Het tekort aan woningen is gestegen ten opzichte van 2008. • De sociale huursector wordt langzaam steeds kleiner (door sloop en verkoop) en de commerciële bouwsector compenseert die afgenomen bouwspanningen onvoldoende om aan de vraag naar betaalbare huurwoningen te voldoen. 	<ul style="list-style-type: none"> • De sociale huursector wordt steeds meer het domein van mensen met lage inkomens en (psychisch) kwetsbare groepen. 	<ul style="list-style-type: none"> • De coronacrisis kan via een economische crisis en oplopende werkloosheid ook gevolgen hebben voor de woningmarkt. Zo kunnen meer mensen moeite krijgen om hun huur of hypotheek te betalen.

Domein of leefgebied <i>Lees meer op de website ></i>	Belangrijkste conclusies bevolking als geheel <i>(2019, in vergelijking met eerder)</i>	Belangrijkste conclusies voor subgroepen <i>(2019)</i>	(Verwachte) coronagevolgen
Wonen <i>(vervolg) ></i> 	<ul style="list-style-type: none"> • De kwaliteit van woningen steeg tot 2008, maar daarna niet meer. Dat komt onder andere door het beperkte aantal nieuwbouwwoningen. • De tevredenheid met de eigen woonsituatie is hoog, maar nam tussen 2009-2018 wel iets af. 	<ul style="list-style-type: none"> • Woningeigenaren zijn het meest tevreden met de woning, mensen met een niet-westerse migratieachtergrond het minst, maar de tevredenheid van de laatste groep is wel gegroeid. 	<ul style="list-style-type: none"> • De economische crisis in 2008 ging gepaard met een crisis op de woningmarkt waarbij er weinig huizen werden verkocht. Daarvan lijkt in de zomer van 2020 vooralsnog geen sprake.
Gezondheid > 	<ul style="list-style-type: none"> • De levensverwachting stijgt, maar mensen brengen gemiddeld geen groter deel van het leven in goede gezondheid door. • De meeste mensen zien hun gezondheid als goed of zeer goed. 	<ul style="list-style-type: none"> • Vrouwen leven gemiddeld langer dan mannen, maar de levensverwachting van mannen is meer gestegen. De verschillen in levensverwachting tussen mannen en vrouwen worden kleiner. • Voor mensen vanaf 65 jaar is 2018 een veel groter deel van het resterende leven naar verwachting in goede gezondheid dan in 2008. 	<ul style="list-style-type: none"> • De coronacrisis versterkt mogelijk de trend van kleiner wordende verschillen in de levensverwachting tussen mannen en vrouwen. • De vorige economische crisis ging in West-Europese landen gepaard met een daling van de sterfte (en een stijging van het aantal zelfmoorden). Die ontwikkeling zou zich nu ook kunnen gaan voordoen. • In juli 2020 is de tevredenheid met de eigen gezondheid niet lager dan voor de coronacrisis. Het aandeel mensen met psychische klachten ligt iets hoger.
Kwaliteit van leven > 	<ul style="list-style-type: none"> • De objectieve of feitelijke kwaliteit van leven (gemeten met de leefsituatie-index) nam tussen 2010 en 2012 af, na een stijging in de jaren ervoor. In 2019 zet die daling niet verder door maar van een stijging is evenmin sprake. Hierdoor ligt de kwaliteit van leven op hetzelfde niveau als in 2008. • De tevredenheid met het eigen leven is onveranderd hoog. Mensen geven hun leven gemiddeld een 7,9 in 2019. 	<ul style="list-style-type: none"> • De leefsituatie van mensen met een lage opleiding of een laag inkomen is minder goed dan gemiddeld, net als die van ouderen en migranten. • De leefsituatie van 65-plussers is tussen 2008 en 2019 verbeterd (door een stijging van het opleidingsniveau, inkomen en meer participatie). • Jongeren zijn hun leven in 2019 meer gaan waarderen. 	<ul style="list-style-type: none"> • De verwachting is dat de objectieve leefsituatie tijdens de lockdown lager is en op termijn zal dalen als gevolg van de economische recessie. • De tevredenheid met het eigen leven is in juli 2020 bijna even hoog als in de jaren voor de coronacrisis. • In juli 2020 zijn meer mensen eenzaam dan voor de coronacrisis. Het aandeel eenzame 75-plussers is meer dan verdubbeld.

3 Tot slot: kwaliteit van leven in onzekere tijden

Door de coronacrisis leven we in een onzekere tijd. We hebben te maken met een nieuw virus waarover we langzaam meer leren, maar waarover nog steeds niet alles bekend is. Zo weten we nog niet in hoeverre er op de langere termijn nadelige gevolgen zijn voor de gezondheid van mensen die ziek zijn geweest. Ook weten we niet of en wanneer er een vaccin of medicijn zal zijn. De onbekendheid met het virus zorgt ook voor onzekerheid over de gevolgen ervan. Hoe lang zal dit virus invloed hebben? Welke gevolgen heeft het op de langere termijn voor de volksgezondheid, de economie, het persoonlijk welbevinden en de manier waarop we ons dagelijks leven en onze samenleving inrichten?

De coronapandemie raakt iedereen. Deze pandemie sluit daarmee goed aan op wat de socioloog Beck (1992) al meer dan 30 jaar geleden schreef. Hij typeerde de moderne tijd toen als een risicomaatschappij (Brown en Galantino 2020). Menselijk handelen en technologische vooruitgang zorgen er volgens hem voor dat er een enorm risico is op rampen op ongekende schaal. Klimaatverandering is zo'n ramp. De coronapandemie kan dat ook worden. Beck voegt aan zijn typering een tweede element toe: niet alleen het wereldwijde risico op ontwrichtende rampen en crises is typerend voor onze tijd, maar ook het feit dat we proberen de gevaren te beheersen en er nieuwe oplossingen voor te vinden. Ook dat zien we op dit moment gebeuren. Mensen passen (daartoe opgeroepen door hun regeringen) hun dagelijkse manier van leven aan en zoeken naar nieuwe manieren om te werken, boodschappen te doen, vrienden te zien en naar school te gaan. Nationale overheden passen zich aan door in te grijpen in de economie en enorme investeringen te doen, op een schaal die tot voor kort ondenkbaar was (Krastev 2020).

In deze editie van *De sociale staat van Nederland* hebben we gekeken naar de kwaliteit van leven en samenleven in deze onzekere coronatijden, maar ook in de periode daaraan voorafgaand. We keken hoe de feitelijke en ervaren kwaliteit van leven en samenleven zich ontwikkelden tussen 2008 en 2019 en sinds het uitbreken van de coronacrisis. Daarbij baseerden we ons op de beknopte digitale publicatie van *De sociale staat van Nederland 2020* (Den Ridder et al. 2020) en de notitie *Welbevinden ten tijde van corona* (De Klerk et al. 2020).

De periode van onzekerheid en aanpassen aan nieuwe omstandigheden zal pas over zijn wanneer er geen dreiging meer uitgaat van het coronavirus. Maar ook daarna blijven de tijden vermoedelijk onzeker. Bijvoorbeeld door de langetermijngevolgen van de huidige coronamaatregelen. Of door mogelijke bezuinigingen die nationale overheden moeten doorvoeren om de staatskas weer op orde te brengen na alle investeringen die ze hebben gedaan. Daarom blikken we in de laatste paragraaf van deze notitie vooruit en geven we aandachtspunten mee voor toekomstig beleid.

De coronacrisis vraagt om een brede aanpak

Deze onzekere tijden vragen om een brede aanpak die gericht is op welvaart én welbevinden. De gezamenlijke planbureaus adviseerden de regering in mei 2020 om zich niet alleen te richten op de gevolgen voor de economie en de volksgezondheid, maar de problemen op

deze gebieden aan te pakken in samenhang met andere domeinen die belangrijk zijn voor de kwaliteit van leven en samenleven. Denk daarbij bijvoorbeeld aan domeinen als onderwijs, wonen en de maatschappelijke samenhang (SCP/PBL/CPB 2020).

De overheid heeft zich vanaf maart 2020 in eerste instantie gericht op het terugdringen van het virus en het beperken van de negatieve gevolgen voor de economie, bedrijven en burgers. Dit laatste deed ze met steunpakketten en financiële regelingen, wat volgens het CPB (2020b) goed heeft uitgepakt. Mede daardoor is de economische krimp in Nederland kleiner dan in andere landen. Ook de komende tijd zal de overheid prioriteit geven aan het indammen van het virus en het beperken van economische schade. Dat is gerechtvaardigd, gezien de negatieve gevolgen van het coronavirus voor de economie en de werkloosheid. Deze gevolgen komen ook in deze studie naar de sociale staat van Nederland naar voren. We zien dat de inkomens- en baanonzekerheid toeneemt, en dan vooral bij mensen met tijdelijke en flexibele dienstverbanden en bij zelfstandigen. De verwachting voor de komende jaren is dat de armoede na jaren van daling weer zal toenemen. De ontwikkelingen voor de koopkracht laten zich lastig voorspellen maar zien er niet gunstig uit. Als we Nederlanders vragen naar hun zorgen over het coronavirus, zien we dat zij zich zorgen maken over de gevolgen voor de gezondheid van kwetsbare groepen, de volksgezondheid in het algemeen, de economie en de werkgelegenheid. Dit zijn allemaal zaken die onder de fysieke gezondheid en de welvaart van mensen vallen en grote invloed hebben op de feitelijke en ervaren kwaliteit van leven van mensen.

Maar er is meer, want niet alleen de fysieke gezondheid en economie hebben invloed op de feitelijke en ervaren kwaliteit van leven. Ook andere zaken spelen hierin een rol, zoals onderwijs, de mogelijkheden om mee te doen in de samenleving, sociale contacten en maatschappelijke samenhang. Deze onderwerpen dragen eveneens bij aan het welbevinden van burgers en aan de kwaliteit van de samenleving, zoals de SSN al jaren laat zien.

Op veel van de domeinen die van belang zijn voor het welbevinden van burgers scoorde Nederland goed voor deze crisis, in vergelijking met eerder en elders. Toch waren er wel degelijk problemen die zich bij sommige groepen opstapelden. Sommige van die problemen worden door de coronacrisis verder versterkt.

De negatieve gevolgen van de coronacrisis voor het persoonlijke welbevinden voor de bevolking als geheel zijn nog beperkt. Dat hoeft niet zo te blijven. Van eerdere crises, zoals de vorige economische crisis van 2008-2013, weten we dat de neergang in de feitelijke levenssituatie en de tevredenheid met diverse aspecten van het leven niet direct optreedt in het eerste of tweede kwartaal van economische krimp. Pas na verloop van tijd zien we op die gebieden een daling, wanneer de werkloosheid begint toe te nemen, de overheid gaat bezuinigen of tegenslagen zich beginnen op te stapelen.

Overigens worden niet alle domeinen van het leven even sterk geraakt. De economische crisis van 2008-2013 zorgde bijvoorbeeld wel voor een geleidelijke daling van de tevredenheid met de financiële situatie (Den Ridder et al. 2013), maar de algemene levens tevredenheid van Nederlanders bleef gedurende die hele crisis hoog. Een groot verschil met de vorige economische crisis is natuurlijk dat de coronacrisis niet alléén een economische crisis is, maar ook een gezondheids crisis en een sociale crisis. Daarmee is de kans op een stapeling van heel verschillende problemen groter. Ook bij het gunstige scenario dat de economie volgend jaar weer aantrekt (vgl. CPB 2020b), zullen de sociale gevolgen van de huidige crisis doorwerken in een verlaging van de kwaliteit van de levenssituatie, al was het maar omdat de arbeidsmarkt ook in dat scenario naar verwachting pas over vijf jaar is hersteld (Adema et al. 2020).

Bovendien is de coronacrisis medio 2020 nog niet bedwongen. Het relatief goede welbevinden in juli is in zekere zin een momentopname en de vraag is vooral hoe we ervoor kunnen zorgen dat dit welbevinden ook de komende tijd behouden blijft. We gaan immers een periode in waarin in het beste geval voor langere tijd¹⁹ maatregelen voor fysieke afstand zullen gelden, en er in het slechtste geval een nieuwe lockdown komt. Om een mogelijke daling van de gemiddelde feitelijke leefsituatie en het gemiddelde welbevinden in Nederland te dempen, zijn niet alleen economische maatregelen nodig, maar is er ook aandacht nodig voor niet-economische leefdomeneinen zoals het sociale en culturele leven van mensen. Er is dus behoefte aan een brede aanpak.

Op basis van dit onderzoek in het kader van *De sociale staat van Nederland* formuleren we drie aandachtspunten bij zo'n brede aanpak. Die zijn vooral agenderend, omdat de onderliggende publicaties zich richten op het beschrijven van (recente) ontwikkelingen en niet op de kansrijkheid van verschillende beleidsalternatieven. We bieden dus geen concrete handelingsperspectieven voor beleidsmakers, maar proberen te schetsen waar nationale en lokale overheden zich de komende tijd op zouden moeten richten.

1 Bied ruimte aan betekenisvolle sociale contacten als buffer voor welbevinden

Hoewel de gevolgen voor het welbevinden in Nederland vooralsnog relatief beperkt zijn, hoeft dat zoals gezegd niet te betekenen dat dit zo blijft. Bovendien zijn er wel degelijk enkele negatieve ontwikkelingen. De toename van de eenzaamheid springt daarbij het meest in het oog. Die toename is er vooral in emotionele eenzaamheid en is vooral sterk onder 75-plussers (De Klerk et al. 2020).²⁰ We spreken van emotionele eenzaamheid wanneer mensen te weinig betekenisvolle verbondenheid ervaren. Maar ook de lichte daling van het psychisch welbevinden vraagt om aandacht. Hoewel de meeste mensen dit nog niet als zo problematisch ervaren dat het hun levenstevredenheid op dit moment al beïnvloedt, noemen velen het gemis van sociale contacten als negatieve ervaring in de afgelopen periode. Als de eenzaamheid en somberte aanhouden, kan dat leiden tot psychische klachten en een sterkere daling van het welbevinden.

We zagen eerder al dat de feitelijke leefsituatie niet alleen wordt bepaald door wat mensen hebben, maar ook door wat mensen kunnen doen. Daarbij spelen sociale contacten een rol, maar ook cultuur- en sportdeelname en het doen van vrijwilligerswerk voorzien in een essentiële behoefte van mensen aan zinvolle contacten. Deze activiteiten dragen daarmee bij aan de kwaliteit van leven. Tijdens de lockdown waren vormen van participatie waarbij fysiek contact nodig is, of waarbij grote groepen samenkomen, niet mogelijk. En ook nu nog gelden er beperkingen. Onderzoek in juli 2020 laat zien dat veel vrijwilligers zeggen de afgelopen maanden minder vrijwilligerswerk te hebben gedaan (De Klerk et al. 2020).

Deze ontwikkelingen geven aanleiding om op korte termijn na te denken hoe we ook tijdens een lockdown of een periode waarbij fysieke afstand gewenst is, kunnen zorgen voor betekenisvolle sociale contacten en een zinvolle tijdsbesteding.

19 Hoe lang dat zal duren, zal o.a. afhangen van hoe snel er een vaccin is, hoe goed dat werkt en hoe groot de vaccinatiegraad wordt.

20 De leefsituatie van de 65-74-jarigen is vooruitgegaan de laatste tien jaar. Gemiddeld verkeren zij in een goede gezondheid en in goed welbevinden.

Problemen bij eenzame 75-plussers

Bij het nadenken over betekenisvolle sociale contacten vraagt de toegenomen emotionele eenzaamheid onder 75-plussers het eerst om aandacht. Dit laat zien dat 75-plussers, waarvan een deel afhankelijk is van zorg en ondersteuning van anderen, in toenemende mate sociale steun en betekenisvolle verbondenheid missen. Op afstand zwaaien achter glas of contact via een tablet of computer is niet genoeg om dit tegen te gaan. We moeten nadenken over hoe we ervoor zorgen dat thuiswonende 75-plussers (circa 1,2 miljoen personen) of mensen in verzorgings- en verpleeghuizen (115.000 personen) niet geïsoleerd raken bij nieuwe (lokale) lockdowns (vgl. Van Campen 2020).

Cultuur, sport, vrijwilligerswerk en sociale contacten: wat kan er nog en wat is zinvol meedoen?

Er zal ook nagedacht moeten worden over de infrastructuur van cultuur en sport. Hoe kan die ingericht worden zodat mensen zich duurzaam kunnen blijven ontplooiën en betekenisvolle sociale verbanden kunnen aangaan in verenigingen en kleine verbanden (vgl. Van den Broek 2020)? Dat is niet alleen een kwestie van anderhalve meter afstand tussen bezoekers aanbrenge in het aanbod van sport- en cultuurbeoefening, maar ook van inspelen op de vraag en behoefte. Hoe willen mensen hun vrije tijd besteden als ze fysiek afstand van elkaar moeten houden? En wat is daarin voor hen essentieel of van betekenis? Dat kan naast sport en cultuur ook vrijwilligerswerk zijn of een andere passie of vorm van sociaal contact. In een veranderende samenleving zal ook de vraag naar zinvol meedoen opnieuw gesteld worden door burgers (vgl. Raad voor Volksgezondheid & Samenleving 2020).

Versterk de mentale veerkracht als onderdeel van een integrale aanpak

Naast materiële randvoorwaarden zoals inkomen, werk en wonen, blijkt ook mentale veerkracht een belangrijke buffer voor de kwaliteit van leven. Die veerkracht zorgde er waarschijnlijk voor dat het welbevinden van Nederlanders nog relatief goed is, maar als deze crisis lang aanhoudt, kan de rek eruit gaan. Om beter voorbereid te zijn op nieuwe (lokale) lockdowns en om te leren gaan met onzekerheid (vgl. Missler 2020) kan het – naast alle maatregelen en ondersteuning om de bestaanszekerheid op peil te houden – ook zinvol zijn te kijken naar een versterking van de mentale veerkracht van mensen. Het verminderen van en het beter omgaan met gevoelens van eenzaamheid en somberte kregen pas in een laat stadium van de coronamaatregelen een beetje aandacht in mediacampagnes over mentale gezondheid en eenzaamheid. Hier liggen meer mogelijkheden voor interventies, zowel landelijk als lokaal. Zo vormt het vergroten van het gevoel van regie en controle over het eigen leven een buffer tegen de emotionele gevolgen van tegenslagen en draagt dit bij aan een hogere kwaliteit van leven van mensen in een sociaal isolement (Van Campen et al. 2020). Investeren in mentaal kapitaal, waar het geheel van mentale vermogens zoals veerkracht en zelfvertrouwen onder valt (Walburg 2008), zou meer aandacht verdienen om de (verwachte) negatieve gevolgen van de crisis voor het welbevinden te verminderen. Dit gebeurt al in andere landen zoals Engeland en België (Public Health England 2020; Hoge Gezondheidsraad 2020; Denktank Mentale Vooruitgang 2020). Door hierin te investeren, zorg je voor een buffer voor het welbevinden waardoor negatieve gevolgen zoals eenzaamheid, spanningen in gezinnen, depressies en suïcides minder optreden. Nederland kent enkele lokale projecten voor mentale veerkracht, maar nog geen landelijke beleidsprogramma's en publiekscampagnes zoals in andere landen (vgl. Van Campen et al. 2012, 2020, Diener et al. 2009; Exton en Shinwell 2018). We zouden lessen kunnen trekken uit het daar gevoerde beleid.

Leer van de creatieve oplossingen uit de eerste coronagolf en stimuleer innovatie

Met het oog op komende gezondheidsbeschermende gedragsmaatregelen tijdens nieuwe (lokale) lockdowns moet nagedacht worden hoe mensen voor hen zinvolle activiteiten in aangepaste vorm kunnen blijven doen. Daarbij kan geleerd worden van de lessen en creatieve oplossingen tijdens de eerste coronagolf. Die bieden eerste proeven om eenzaamheid tegen te gaan met aangepaste vormen van sociale contacten, sport en cultuurdeelname.²¹ Het is zaak om ervoor te zorgen dat die initiatieven breed verspreid raken zodat ook anderen ervan kunnen profiteren. Daarnaast is het van belang om te zorgen dat die initiatieven (waarvan sommige er ook voor de coronacrisis al waren) niet verdwijnen uit geldgebrek.

Zo kan er geleerd worden van de praktijk van lokale initiatieven door burgers en professionals. Zodra duidelijk werd dat ouderen hard getroffen werden door de coronamaatregelen, ontstonden creatieve oplossingen om het welbevinden van geïsoleerde ouderen op onconventionele wijze te doorbreken. Denk bijvoorbeeld aan de contactloze concerten en mimevoorstellingen voor het huiskamerraam die georganiseerd werden, of aan de dagboeken en beeldreportages die ouderen bijhielden over hun dagelijkse leven ten tijde van corona (zie Van Campen 2020).

Dit lijken spontane, eenmalige of tijdelijke acties, maar ze komen vaak voort uit een kleine en gestaag groeiende beweging van culturele initiatieven van ouderen, mantelzorgers, kunst-, welzijns- en zorgprofessionals.²² De groei is gestimuleerd door overheidsprogramma's zoals Waardigheid en Trots (ministerie van VWS), Een tegen Eenzaamheid (ministerie van VWS), Cultuurparticipatie in het sociale domein (ministerie van OCW) en particuliere initiatieven zoals het programma Lang Leve Kunst (fondsen Sluyterman van Loo en RCOAK) (Van Campen 2020). Deze initiatieven dragen bij aan de kwaliteit van leven van de deelnemers, maar de groei is eruit door de coronamaatregelen die de culturele sector hard treffen (Van den Broek 2020). De komende tijd zal gebruikt moeten worden om te kijken hoe de samenleving deze positieve ontwikkelingen kan verduurzamen. Naast de aandacht voor economische infrastructuur, medische infrastructuur en de sociale infrastructuur zou nagedacht moeten worden over de creatieve en culturele infrastructuur. Samen versterken deze domeinen de veerkracht van de samenleving om haar hoge niveau van welbevinden te behouden in tijden van corona en komende, nog onvoorziene, crises.

Overheid is aan zet, maar kan ook inzet van anderen stimuleren

Diverse auteurs hebben er al op gewezen dat de coronacrisis de terugkeer betekent van een sterke (nationale) overheid (zie o.a. Krastev 2020). De komende tijd moet er veel tegelijkertijd gebeuren. Velen kijken daarvoor in de eerste plaats naar de overheid. Maar de mogelijkheden, het geld en de tijd zijn niet eindeloos. Zeker op het gebied van de persoonlijke levenssfeer van mensen, sociale relaties, tijdsbesteding en maatschappelijke samenhang hoeft de overheid er niet alleen voor te staan. Misschien is de overheid zelfs niet de aangewezen partij om voor verbetering te zorgen op die gebieden. Er zal een gezamenlijke inzet nodig zijn, waarbij de overheid met medewerking van burgers, maatschappelijke organisaties en het

21 Zie bijv. <https://www.eentegeneenzaamheid.nl/initiatieven> en <https://publicaties.zonmw.nl/projecten-creatieve-oplossingen-aanpak-coronavirus-covid-19/creatieve-oplossingen-ouderen>.

22 Vergelijk bijvoorbeeld de corona-initiatieven voor kwetsbare ouderen op de websites www.eentegeneenzaamheid.nl/initiatieven en www.kunstinde zorg.com met langer bestaande culturele initiatieven op de website www.langlevekunst.nl

bedrijfsleven sociale en culturele oplossingen bedenkt die dicht bij de persoonlijke levenssfeer staan. Op die manier kunnen we de hoge staat van welbevinden in Nederland ook de komende jaren behouden.

2 Koester en versterk de maatschappelijke samenhang

Het tot stand brengen van sociale relaties is niet alleen van belang voor het individuele welbevinden, maar ook voor het collectief. Het versterkt namelijk de maatschappelijke samenhang. Bij het vorige aandachtspunt ging het ons om aandacht voor persoonlijke sociale relaties: tussen mensen die elkaar kennen of (fysiek) ontmoeten. Maar er zijn ook nog de ‘onpersoonlijke’ relaties. Dan gaat het om de mate waarin mensen betrokken zijn bij anderen die ze niet kennen en bij de maatschappij als geheel. Die maatschappelijke samenhang is van groot belang voor de kwaliteit van de samenleving en voor mensen zelf.²³

Het is niet voor niets dat de zorgen over afnemende saamhorigheid, de groeiende ik-cultuur en groeiende verdeeldheid al jaren (bijna altijd) bovenaan de lijst met belangrijke zorgen van Nederlanders staan (zie ook Beugelsdijk et al. 2019). De toegenomen saamhorigheid aan het begin van de coronacrisis (het gevoel dat we dit samen moeten doen), werd in april 2020 door velen als positief punt van de crisis gezien. En als een voorbeeld van hoe het in de toekomst zou moeten (Dekker et al. 2020).

Dat gevoel van ‘het samen doen’ is juist in deze coronacrisis van groot belang. Verspreiding van het coronavirus kan immers alleen worden voorkomen als iedereen zich aan de maatregelen houdt. Er wordt solidariteit gevraagd: ook mensen die zelf weinig kans lopen om ernstig ziek te worden, moeten zich aan maatregelen houden die hen benadelen in hun sociale leven en/of in hun werk of inkomen.²⁴ Van iedereen wordt offers gevraagd. Het nieuwgewonnen gevoel van saamhorigheid kwam de afgelopen maanden wel steeds meer onder druk te staan. In juli gaven veel mensen aan dat zij zich zorgen maken over anderen die zich niet aan de coronamaatregelen houden en er weinig begrip voor hebben als iemand wel afstand wil bewaren. Het sociaal vertrouwen, dat in april 2020 was gestegen, daalde weer. Het gevoel van ‘samen’ is er dan niet altijd meer.

Dat geldt misschien ook op een ander gebied. Sommigen vinden dat er onevenredig veel van ze wordt gevraagd. Zij vinden dat zij harder worden getroffen dan anderen, offers moeten maken waar anderen geen oog voor hebben of die door anderen worden gebagatelliseerd.

Een gebrek aan saamhorigheid en solidariteit ondergraaft de effectiviteit van coronamaatregelen. Dat betekent dat we op een of andere manier het saamhorigheidsgevoel zouden moeten behouden (wat niet betekent dat er geen afwijkende geluiden zouden mogen zijn, of kritiek op beleid of anderen). Mensen lijken daar ook wel vatbaar voor. In de eerste plaats omdat de meeste Nederlanders saamhorigheid belangrijk vinden, zoals we hierboven al zagen,²⁵ en in de tweede plaats omdat we zien dat de meeste coronazorgen die mensen op

23 Zie Schnabel 2008 voor een uitgebreide toelichting op het belang van sociale cohesie (inclusief een problematisering van het begrip).

24 Werk en inkomen kunnen direct benadeeld worden, bijvoorbeeld doordat sommige activiteiten niet zijn toegestaan, of indirect via een economische recessie.

25 Er zijn natuurlijk ook mensen die zich weinig of geen zorgen maken over het coronavirus en de coronamaatregelen te ver vinden gaan.

dit moment hebben niet gericht zijn op hun eigen situatie nu, maar gaan over kwetsbare anderen of de situatie in de toekomst. Velen voelen zich dus wel degelijk betrokken bij kwetsbare anderen. Het is alleen niet gemakkelijk om die betrokkenheid altijd te vertalen in het eigen gedrag, wanneer dat vraagt om het laten van dingen die je graag zou doen, of om het doen van dingen waarvan je zelf het directe nut of effect niet inziet.

Een inclusieve coronavisie met perspectief voor iedereen

Om een gevoel van saamhorigheid te stimuleren, en dus de maatschappelijke samenhang te koesteren, is het van belang om steeds te blijven benadrukken dat we dit samen moeten doen en waarom dat nodig is. Ook is het van belang om een discussie te voeren over solidariteit: wat vragen we van wie, waarom doen we dat en hoe rechtvaardig is dat? Om de boodschap 'dat we het samen moeten doen' en een discussie over solidariteit effectief te laten zijn, is het belangrijk dat het voor iedereen duidelijk is dat zijn of haar belangen worden gezien en meegewogen. En dat er voor iedereen perspectief is. Vandaar ook dat de aandacht voor sociale relaties en zinvolle participatie bij het eerste aandachtspunt zich niet alleen moet richten op die groepen waar zich nu de meeste problemen voordoen (zoals eenzame ouderen), maar erop gericht moet zijn om te zorgen dat iedereen zijn leven op een zinvolle en verbonden manier vorm kan geven.

Er moet dus voor iedereen perspectief zijn – ook om conflicten tussen groepen te voorkomen en te zorgen dat groepen niet tegen elkaar worden uitgespeeld. De politicoloog Krastev (2020) voorziet bijvoorbeeld een vergroting van het intergenerationale conflict. Dat was er al vanwege de klimaatcrisis (waarbij jongere generaties de oudere generaties verweten te weinig te doen om klimaatverandering tegen te gaan) en doet zich in deze crisis ook voor in omgekeerde vorm (oudere generaties verwijten jongere generaties zich onvoldoende in te spannen om verspreiding van het coronavirus te beperken). Hierbij speelt beeldvorming een belangrijke rol, waarin ook een rol is weggelegd voor (overheids)communicatie. Bij een inclusieve coronavisie hoort immers ook inclusieve coronacommunicatie, waarbij alle groepen aan bod komen en zich gehoord voelen.

3 Corona zorgt voor verandering, maar Nederland is niet wezenlijk anders dan voor de crisis

Eenzijds zorgt de coronapandemie voor verandering en maakt ze het dagelijks leven van bijna alle Nederlanders wezenlijk anders. Iedereen wordt dagelijks geconfronteerd met deze veranderingen. Tijdens de periode van lockdown waren de veranderingen het meest evident, maar we merken nog dagelijks dat ons leven er anders uitziet. Denk aan de mondkapjes in de trein, of het feit dat je niet met vrienden naar een concert of festival kan gaan. Denk aan het thuiswerken of afstand houden op het werk of op school. En dat alles in de hoop dat het virus niet opnieuw toeslaat en het openbare leven opnieuw op ingrijpende manier zal stilliggen. Anderzijds zijn heel veel dingen nog gewoon hetzelfde als voor de coronacrisis.

Er zijn veel dingen veranderd sinds het begin van de coronacrisis, zo zijn er mensen overleden die zonder de pandemie nog geleefd zouden hebben en zien de economische situatie en ons sociale leven er totaal anders uit, maar in veel opzichten is Nederland niet wezenlijk anders dan voor de crisis. De manier waarop we ons land hebben ingericht en het poldermodel met de bijbehorende overlegstructuren zijn niet veranderd. De problemen die er waren zijn er nog,

en de mensen die het moeilijk hadden, hebben het nog steeds moeilijk. Het kan van belang zijn dat te realiseren bij de aanpak van de crisis in de nabije toekomst. We willen daar op twee gebieden bij stil staan.

De uitdagingen waarvoor Nederland stond, zijn er nog steeds

Alles staat nu in het teken van de coronacrisis. Dat is begrijpelijk. Maar ook in de situatie van economische voorspoed aan het begin van 2020 stond er een aantal problemen op de politieke agenda. Denk aan de discussie over de toekomst van de arbeidsmarkt of gezondheidszorg (waarbij vragen over betaalbaarheid en kwaliteit spelen), of aan de discussie over klimaatverandering en de maatregelen die we moeten nemen om dit tegen te gaan. Denk aan de problemen in het sociale domein (zie Pommer et al. 2018), op de woningmarkt, of in het onderwijs (dalende onderwijsprestaties, schooluitval, de werkdruk van leraren). Burgers maakten zich daarnaast ook zorgen over immigratie en integratie en de manier waarop we met elkaar omgaan. De coronacrisis heeft een deel van die problemen verergerd, denk aan de werkdruk in het onderwijs of het vraagstuk van de financiering van de zorg. Bij andere problemen veranderde de uitgangssituatie, denk aan het vraagstuk van het klimaat waarbij nu anders is dat de luchtvaartsector harde klappen heeft gehad en er werkloosheid dreigt. Weer andere problemen zijn misschien naar de achtergrond verdwenen. Maar de problemen zijn niet weg en komen terug. Er zijn voorbeelden dat door de coronacrisis reguliere zorg is verdrongen, met alle gevolgen van dien.²⁶ Om zulke effecten op deze en andere terreinen te voorkomen adviseerden de gezamenlijke planbureaus en het RIVM in mei dat het belangrijk is om geplande investeringen en hervormingen naar voren te halen en, wanneer het aan de orde is, niet alleen te bezuinigen, maar ook hervormingen door te voeren die al nodig waren (SCP/PBL/CPB 2020).

Ook zorgen en maatschappelijke discussies blijven

Niet alleen zijn de problemen van voor de coronacrisis niet weg, ook de zorgen van burgers en de maatschappelijke discussies die daar het gevolg van zijn, zijn niet verdwenen. De coronacrisis heeft (tijdelijk) gezorgd voor een verschuiving in de publieke opinie en voor een verandering in perspectief. De bestaande zorgen over de manier van samenleven, klimaatverandering, immigratie en integratie en de betaalbaarheid van de zorg verdwenen naar de achtergrond en maakten plaats voor zorgen over corona en de gevolgen ervan. Meer mensen werden positief over Nederland omdat ze het land bekeken vanuit een coronaperspectief. Ze vonden de intelligente lockdown aangenamer dan de striktere lockdowns elders en zagen saamhorigheid en positieve ontwikkelingen in de 'coronacijfers' (dalende aantallen besmettingen). Velen gaven de politiek een hoger cijfer dan voor de crisis, onder andere vanwege het zichtbare en daadkrachtige optreden. Die ontwikkelingen zijn naar alle waarschijnlijkheid tijdelijk. Als de crisis minder op de voorgrond treedt, zullen de oude zorgen weer urgenter worden²⁷ en het vertrouwen in de politiek weer afnemen. Dat zagen we in juli 2020 al weer langzaam gebeuren, zij het dat de situatie op dit punt nog steeds heel anders is dan voor de coronacrisis.

26 Zie bijvoorbeeld de aflevering van het NOS van 23 augustus over de stijging van het aantal amputaties (<https://nos.nl/video/2345160-meer-amputaties-door-corona-patienten-bang-om-naar-ziekenhuis-tekomen.html>).

27 Bij sommige mensen zijn die zorgen overigens urgent gebleven. Bij mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan, zien we dat ook in april en juli 2020 zorgen overheersen die we ook al in voorgaande jaren zagen (zie Dekker et al. 2020).

Ook op een ander punt zien we al tekenen van de terugkeer naar de situatie van voor de coronacrisis. 2019 is voor velen de geschiedenisboeken in gegaan als het jaar van het protest. Tijdens de lockdown was fysiek protesteren niet mogelijk, maar snel na de versoepelingen zagen we de protesten weer terugkomen. Denk aan demonstraties in het kader van Black Lives Matter en de demonstraties tegen coronamaatregelen (beide net als de klimaatdemonstraties van 2018 en 2019 internationale fenomenen en dus niet typisch Nederlands). Ook de boeren, die in 2019 twee keer in groten getale op het Malieveld stonden, lieten in de zomer van 2020 weer van zich horen. Ook deze dynamiek keert dus terug, net als de bijbehorende zorgen over scheidslijnen en polarisatie. Inhoudelijk lijken Nederlanders de afgelopen jaren niet zo veel verder uit elkaar te zijn gegroeid, maar er zijn wel aanwijzingen dat de tolerantie voor andere meningen afneemt (Dekker en Den Ridder 2019; Hartevelt 2020). De coronacrisis en de economische crisis die er onderdeel van is, kunnen de tegenstellingen tussen mensen vergroten. Dat kan de komende maanden meer tot uiting gaan komen, als de gevolgen van de coronacrisis duidelijker worden.

Nederland is veranderd door de coronacrisis, maar het is óók nog steeds het land dat het was. Met dezelfde overlegstructuren, gewoonten en dezelfde uitdagingen. Die problemen moeten we oplossen, maar dan wel in een situatie waarbij door de coronacrisis de uitgangspositie een stuk minder goed is dan die in januari 2020 was.

Literatuur

- Adema, Y. en I. van Tilburg (2018). *Vertraagde loonontwikkeling in Nederland ontrafeld*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Adema, Y., W. van den Berge en A. Zulkarnain (2020). *Langdurige effecten van de coronacrisis voor de arbeidsmarkt*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. London: Sage.
- Berge, W. van den, S. Rabaté en L. Swart (2020). *Crisis op de arbeidsmarkt: wie zit er in de gevarezone?* Den Haag: Centraal Planbureau.
- Beugelsdijk, S., J. de Hart, P. van Houwelingen en M. Versantvoort (2019). *Denkend aan Nederland. Sociaal en Cultureel Rapport 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bhageloe-Datadin, R. (2012). *De huidige crisis vergeleken met die in de jaren tachtig*. Den Haag: Centraal Bureau van de Statistiek.
- Bijl, R., J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.) (2017). *De sociale staat van Nederland 2017*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Blijie, B., K. Gopal, R. Steijvers en W. Faessen (2016). *Wonen in beweging. De resultaten van het WoonOnderzoek Nederland 2015*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Boelhouwer, J. (2010). *Wellbeing in the Netherlands: The SCP life situation index since 1974*. The Hague: The Netherlands Institute for Social Research SCP.
- Boelhouwer, J. (2013). Kwaliteit van leven. In: R. Bijl, J. Boelhouwer, E. Pommer en N. Sonck (red.), *De sociale staat van Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J. (2017). Kwaliteit van leven: leefsituatie en geluk. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017* (p. 335-366). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boelhouwer, J. en F. Vonk (2019). Kwaliteit van leven: leefsituatie en tevredenheid met het leven. In: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.), *De sociale staat van Nederland 2019* (p. 305-343). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Boer, A. de, R. Hoefman, M. de Klerk, I. Plaisier en S. de Roos (2020). *Beleidssignalement maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen Mantelzorgers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bol, T. (2020). *Sociale ongelijkheid in thuischoling tijdens de corona-crisis*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Broek A. van den (nog te verschijnen). *Corona en culturele betrokkenheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brown, P. en M.G. Galantino (2020). Theorising – Problematising Categories: Understanding the Covid-19 Pandemic through the Sociology of Risk and Uncertainty (RN22). In: *European Sociologist*, jg. 1, nr. 45: pandemic (im)possibilities. Geraadpleegd 3 september 2020 via <https://www.europeansociologist.org/issue-45-pandemic-impossibilities-vol-1/theorising-%E2%80%93-problematising-categories-understanding-covid>.
- Campen, C. van (2020). *Gelukkig ouder worden in een veranderende samenleving. Een pleidooi voor zingeving en creativiteit*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Campen, C. van (nog te verschijnen). *Quality of life for public policy: a systematic review*.
- Campen, C. van, A. Bergsma, J. Boelhouwer, J. Boerefijn en L. Bolier (red.) (2012). *Sturen op geluk. Geluksbevordering door nationale overheden, gemeenten en publieke instellingen*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Campen, C. van, F. Vonk en T. van Tilburg (2018). *Kwetsbaar en eenzaam? Risico's en bescherming in de ouder wordende bevolking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Campen, C. van, A. Wennekers, J. Boelhouwer en J. Kullberg (2019). Hoe gaat het met Nederlanders en hoe waarden zij hun leven? Hoofdlijnen en slotbeschouwing. In: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.), *De sociale staat van Nederland 2019* (p. 345-361). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Campen, C. van, J. Boelhouwer en A. Wennekers (2020, nog te verschijnen). Kwaliteit van leven meten voor beter overheidsbeleid. In: E. Bohlmeijer, N. Jacobs, J.A. Walburg en G. Westerhof (red.), *Handboek Positieve Psychologie*. Amsterdam: Boom.
- CBS (2003). *De Nederlandse economie 2003*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2020a). *Economie krimpt met 8,5% in tweede kwartaal 2020*. Geraadpleegd 16 augustus 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/33/economie-krimpt-met-8-5-procent-in-tweede-kwartaal-2020>.
- CBS (2020b). *Arbeidsdeelname en werkloosheid per maand*. Geraadpleegd 19 augustus 2020 via <https://opendata.cbs.nl/statline>.
- CBS (2020c). *Consument pessimistischer in augustus*. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2020/34/consument-pessimistischer-in-augustus>.
- CBS (2020d). *Monitor Brede Welvaart en Sustainable Development Goals 2020*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Clark, A.E., E. Diener, Y. Georgellis en R.E. Lucas (2008). Lags and leads in life satisfaction: a test of the baseline hypothesis. In: *The Economic Journal*, jg. 118, nr. 529, p. F222-F243.
- Commissie Regulering van Werk (2020). *In wat voor land willen wij werken? Naar een nieuw ontwerp voor de regulering van werk. Eindrapport van de Commissie Regulering van Werk*. Den Haag: Commissie Regulering van Werk.
- CPB (2020a). *Juniraming 2020*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2020b). *Augustusraming 2020-2021*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Dekker, P. en J. den Ridder (2019). *Burgerperspectieven 2019*|1. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., T. van der Meer en E. Steenvoorden (2008). *Burgerperspectieven 2008*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. den Ridder, P. van Houwelingen en E. Miltenburg (2020). *Burgerperspectieven 2020*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Denktank Mentale Vooruitgang (2020). Alleen samen komen we hier ook mentaal doorheen. In: *De Volkskrant*, 15 mei 2020. Geraadpleegd 31 augustus 2020 via <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/alleen-samen-komen-we-hier-ook-mentaal-doorheen~b8dob6cc/>.
- Diener, E., R. Lucas, J. Helliwell en U. Schimmack (2009). *Well-being for public policy*. Oxford: Oxford University Press (Series in positive psychology).
- Echtelt, P. van, K. Sadiraj, S. Hoff, S. Muns, K. Karpinska, D. Das, M. Versantvoort en L. Putman (2019). *Eindevaluatie Participatiewet*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Echtelt, P. van, A. Roeters en K. Sadiraj (2020). *Beleidssignalement Maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen. Thuiswerken en werktijdspreiding: mogelijkheden en maatschappelijke gevolgen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Engeland, W. van en P. Kanne (2020). *Corona en gedrag*. Amsterdam: I&O Research.
- Exton, C. en M. Shinwell (2018). *Policy use of well-being metrics: Describing countries' experiences*. Paris: OECD.

- Hagerty, M.R., R. Cummins, A.L. Ferriss, K. Land, A.C. Michalos, M. Peterson, A. Sharpe, J. Sirgy en J. Vogel (2001). Quality of life indexes for national policy: Review and agenda for research. In: *Bulletin of Sociological Methodology/Bulletin de Méthodologie Sociologique*, jg. 71, nr. 1, p. 58-78.
- Harteveld, E. (2020). *Hoe Nederlanders denken over hun politieke tegenpolen*. Geraadpleegd 30 augustus 2020 via <http://stukroodvlees.nl/hoenederlanders-denken-over-hun-politieke-tegenpolen/>.
- Hoge Gezondheidsraad (2020). *Psychosociale opvang tijdens de covid-19 pandemie (advies HGR_9589)*. Brussel: Hoge Gezondheidsraad Geraadpleegd 31 augustus 2020 via https://www.health.belgium.be/sites/default/files/uploads/fields/fpshealth_theme_file/20200520_hgr-9589_covid-19_en_geestelijke_gezondheid_vweb.pdf.
- Huijnk, W. en I. Andriessen (2016). *Integratie in zicht? De integratie van migranten in Nederland op acht terreinen bekeken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Khaddari, R. en M. Wiegman (2019). Nederland in 2019: van de ene naar de andere demonstratie gaan. In: *Het Parool*, 21 december 2019.
- Klerk, M. de, I. Plaisier en F. Wagemans, m.m.v. J. Iedema, E. Josten en J. Schaper (2020). *Welbevinden ten tijde van corona. Eerste bevindingen op basis van een bevolkingsenquête uit juli 2020*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Krastev, I. (2020). *Seven early lessons from the coronavirus*. Geraadpleegd 30 augustus 2020 via https://www.ecfr.eu/article/commentary_seven_early_lessons_from_the_coronavirus.
- Kuyper, L. en K. Putter (2020). *Zicht op de samenleving in coronatijd. Eerste analyse van de mogelijke gevolgen en implicaties voor beleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lange, A. de, L. Hulsbosch, A. Knispel en H. Kroon (2020). *Impact van de coronacrisis op mensen met ernstige psychische aandoeningen*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Leidelmeijer, K., J. Frissen, J. van Iersel (2020). *Veerkracht in het corporatiebezit. De update: een jaar later, twee jaar verder...* Den Haag: Aedes.
- Lyubomirsky, S., L. King en E. Diener (2005). The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success? In: *Psychological Bulletin*, jg. 131, nr. 6, p. 803-855.
- Marangos, A.M. en S. Kooiker (2019). Gezondheid en zorg. In: A. Wennekers, J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kulberg (red.), *De sociale staat van Nederland 2019* (p.164-187). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Marangos, A.M., R. Schellingerhout, S. Kooiker, P. Schyns, H. Cerit en F. Vonk (2020). *Maatschappelijke gevolgen van corona. Verwachte gevolgen van corona voor de psychische gezondheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Merens, A. en E. Josten (2016). *Werkloos toezien. Gevolgen van de crisis voor emancipatie en welbevinden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Miltenburg, E. en J. Schaper (2020). *Maatschappelijke gevolgen van corona. Verwachte gevolgen van corona voor de opvattingen en houdingen van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Missler, J. (2020). Onzekerheid maakt ongelukkig. Dus wat nu? In: *Trouw*, 5 september 2020.
- Muns, S., M. Olsthoorn, L. Kuyper en J.D. Vlasblom (2020). *Kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt. Beleidssignalement maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- OECD (2012). *Well-being and GDP: why we need them both*. Geraadpleegd 25 augustus 2020 via <http://www.oecdbetterlifeindex.org/blog/well-being-and-gdp.htm>.

- Olde Rikkert, M., V. Dakos, T.G. Buchman, R. de Boer, L. Glass, A.O. Cramer, S. Levin, E. van Nes en G. Sugihara (2016). Slowing down of recovery as generic risk marker for acute severity transitions in chronic diseases. In: *Critical care medicine*, jg. 44, nr. 3, p. 601-606.
- Olsthoorn, M., L. Herweijer, A. Merens, S. Muns en L. Putman (2020). *Maatschappelijke gevolgen van corona. Verwachte gevolgen van corona voor scholing, werk en armoede*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- PBL/CPB/SCP (2018). *Verkenning Brede Welvaart 2018. Thema circulaire economie, gedrag en beleid*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving, Centraal Planbureau, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Public Health England (2020). *Guidance for the public on the mental health and wellbeing aspects of coronavirus (COVID-19)*. Geraadpleegd 31 augustus 2020 via <https://www.gov.uk/government/publications/covid-19-guidance-for-the-public-on-mental-health-and-wellbeing/guidance-for-the-public-on-the-mental-health-and-wellbeing-aspects-of-coronavirus-covid-19>.
- Raad voor Volksgezondheid & Samenleving (2020). *De derde levensfase: het geschenk van de eeuw*. Den Haag: Raad voor Volksgezondheid & Samenleving.
- Ridder, J. den, H. Posthumus en P. Dekker (2013). *Burgerperspectieven 2013*|2. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, E. Miltenburg, W. Huijnk en S. van Rijnberk (2019). *Burgerperspectieven 2019*|4. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ridder, J. den, C. van Campen, E. Josten en J. Boelhouwer (2020). *De sociale staat van Nederland 2020 – digitale publicatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RIVM (2020). *Resultaten 5e ronde gedragsonderzoek. Welbevinden en leefstijl*. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via <https://www.rivm.nl/gedragsonderzoek/maatregelen-welbevinden/welbevinden-en-leefstijl>.
- Roest, H. van der, M. Prins, C. van der Velden, S. Steinmetz, E. Stolte, T. van Tilburg en D. de Vries (2020). *De impact van sociale isolatie onder bewoners van verpleeg- en verzorgingshuizen ten tijde van het nieuwe coronavirus*. Utrecht: Trimbos Instituut.
- Rovers, E. (2019). Zo werd 2019 het jaar van het protest. In: *Financieel Dagblad*, 2 december 2019.
- Schakel, W. en D. van der Pas (2020). Degrees of influence: Educational inequality in policy representation. In: *European Journal of Political Research*. Geraadpleegd 30 augustus 2020 via <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12405>.
- Scheffer, M. (2009). *Critical transitions in nature and society*. Princeton: Princeton University Press (Princeton Studies in Complexity, vol. 16).
- Schnabel, P., R. Bijl en J. de Hart (2008) (red.). *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2020). *Eerste doordenking maatschappelijke gevolgen coronamaatregelen. Beleidssignaleмент*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP/PBL/CPB (2020). *Aandachtspunten voor een herstelbeleid. Briefadvies Covid-19 Overleg Planbureaus*. Geraadpleegd 30 augustus 2020 via <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2020/05/28/aandachtspunten-voor-een-herstelbeleid-briefadvies-covid-19-overleg-planbureaus>.
- Seligman, M. (2004). *Authentic Happiness. Using the New Positive Psychology to Realize Your Potential for Lasting Fulfillment*. New York: Atria Books.

- Stekelenburg, J. van (2017). *Protest voorspellen is zo eenvoudig nog niet* (rede uitgesproken ter aanvaarding van het ambt van hoogleraar Social Conflict and Change aan de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit Amsterdam op 16 juni 2017). Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Stiglitz, J., A. Sen en J. Fitoussi (2009). *Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress*. Geraadpleegd 26 augustus 2020 via <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.215.58&rep=rep1&type=pdf>.
- TCBRW (2016). *Welvaart in kaart. Eindrapport Commissie Grashoff*. Den Haag: Tijdelijke commissie Breed welvaartsbegrip. Geraadpleegd 31 augustus 2020 via www.tweedekamer.nl/sites/default/files/atoms/files/34298-3.pdf.
- Tilburg, T.G. van, S. Steinmetz, E. Stolte, H. van der Roest en D.H. de Vries (2020). Loneliness and mental health during the COVID-19 pandemic: A study among Dutch older adults. In: *The Journals of Gerontology: Series B*. Geraadpleegd 31 augustus 2020 via <https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa111>.
- Torre, A. van der (2017). Bevolking en economie: het maatschappelijk speelveld. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en A. Wennekers (red.), *De sociale staat van Nederland 2017* (p. 20-55). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Trendbureau Drenthe (2020). *Eerste resultaten corona panelonderzoek*. Geraadpleegd 20 augustus 2020 via <https://trendbureaudrenthe.nl/eerste-resultaten-corona-panelonderzoek/>.
- Veenhoven, R. (2020). *World database of happiness*. Geraadpleegd 26 augustus 2020 via <https://worlddatabaseofhappiness.eur.nl>.
- Vrooman, J., E. Josten, S. Hoff, L. Putman en J.M. Wildeboer Schut (2018). *Als werk weinig opbrengt: werkende armen in vijf Europese landen en twintig Nederlandse gemeenten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Walburg, J.A. (2008). *Mentaal vermogen. Investeren in geluk*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Wennekers, A., J. Boelhouwer, C. van Campen en J. Kullberg (red.) (2019). *De sociale staat van Nederland 2019*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Woittiez, I., E. Eggink en M. de Klerk (2020). *Maatschappelijke gevolgen van corona. Mensen met een verstandelijke beperking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- WRR (2020). *Het betere werk. De nieuwe maatschappelijke opdracht*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

